

CEP ÜNİVERSİTESİ

Türk Kent Düzenlemesi ve Konut Mimarlığı

ÜSTÜN ALSAÇ

Remzi Kitabevi

C E P Ü N İ V E R S İ T E S İ

Türk Kent Düzenlemesi ve Konut Mimarlığı

ÜSTÜN ALSAÇ
Yüksek Mühendis Mimar / Taç Vakfı Araştırmacı Mimarlık Tarihçisi

İletişim Yayınları

İletişim Yayınları

CEP ÜNİVERSİTESİ

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına sahibi: Murat Belge
Genel Yayın Yönetmeni: Fahri Aral
Yayın Yönetmeni: Erkan Kayılı
Yayın Danışmanı: Ahmet İnsel
Yayın Kurulu:
Fahri Aral, Murat Belge, Tanıl Bora, Murat Gültekingil,
Ahmet İnsel, Erkan Kayılı, Ümit Kıvanç
Tuğrul Paşaoğlu, Mete Tunçay
Görsel Tasarım: Ümit Kıvanç
Kapak İllüstrasyonu: Gürcan Özkan
Dizgi: Maraton Dizgievi
Sayfa Düzeni: Hüsnü Abbas
Baskı: Şefik Matbaası (iç) / Ayhan Matbaası (kapak)
İletişim Yayıncılık A.Ş. • Cep Üniversitesi 126 • ISBN:975-470-347-7
1. Basım: İletişim Yayınları, Temmuz 1993
© İletişim Yayıncılık A.Ş., 1993
Klodfarer Cad. İletişim Han No.7 34400
Cağaloğlu İstanbul, Tel. 516 22 60 - 61 - 62

Önsöz

Günümüzde bilgi bir yandan en önemli değer haline gelirken diğer yandan da artan bir hızla gelişiyor, çeşitleniyor. Ama katlanarak büyüyen bilgi üretiminden yararlanmak, özellikle gündelik yaşam kaygılarının baskısı altında, zorlaşıyor. Her şeye rağmen bilgiye ulaşma çabasını sürdürenler için de imkânlar pek fazla değil.

Ayrıca, özellikle Türkiye gibi ülkelerde bir konuda kendini geliştirmek ya da sırf merakını gidermek için herhangi bir konuyu öğrenmek isteyenlerin şansı çok az. Üniversitelerimiz, toplumumuzun yetişkin bölümüne katkıda bulunmak için gerekli imkânlardan yoksun.

Cep Üniversitesi kitapları işte bu olumsuz ortamda, evlerinde kendilerini yetiştirmek, otobüste, vapurda, trende harcanan zamandan kendileri için yararlanmak isteyenlere sunulmak üzere hazırlandı.

20. yüzyıl Fransız kültür hayatının en önemli ürünlerinden olan, bugün yaklaşık 3000 kitaplık dev bir dizi oluşturan "Que sais-je" (Ne Biliyorum) dizisini İletişim Yayınları Türkçe'ye kazandırıyor.

İletişim'in Cep Üniversitesi, bu büyük diziden seçilmiş , Türkiyeli okurlar için özellikle ilgi çekici olabilecek eserlerin yanısıra, Avrupa'nın başka yayınevlerinin benzer bir çerçevede yayımladığı kitapları da içeriyor.

Ayrıca Türkiye'nin siyaset, kültür, ekonomi hayatıyla ilgili konularda özel olarak bu dizi için yazılmış telif eserler "üniversite"nin "öğrenim programı"nı tamamlayacak.

Cep Üniversitesi'nin her kitabı alanının öndegelen bir uzmanı tarafından yazıldı. Kitaplar, hem konuya ilk kez eğilen kişilere hem de bilgisini derinleştirmek isteyenlere seslenebilecek bir kapsam ve derinlikte. Bilginin yeterli ve anlaşılır olması, temel kıstas. Cep Üniversitesi kitaplarını lise ve üniversite öğrencileri yardımcı ders kitabı olarak kullanabilecek; öğretmenler, öğretim üyeleri ve araştırmacılar bu kitaplardan kaynak olarak yararlanabilecek; gazeteciler yoğun iş temposu içinde çabuk bilgilenme ihtiyaçlarını Cep Üniversitesi'nden karşılayabilecek; çalıştığı meslek dalında bilgisini geliştirmek isteyen, evinde, kendi programlayabileceği bir mesleki eğitim imkânına kavuşacak; ayrıca, herhangi bir nedenle bir konuyu merak eden herkes, kolay okunur, kolay taşınır, ucuz bir kaynağı Cep Üniversitesi'nden temin edebilecek.

Cep Üniversitesi kitapları sık aralıklarla yayımlandıkça, benzersiz bir genel kültür kitaplığı oluşturacak. İnsan Hakları'ndan Genetik'e, Kanser'den Ortak Pazar'a, Alkolizm'den Kapitalizm'e, İstatistik'den Cinsellik'e kadar uzanan geniş bir bilgi alanında hem zahmetsiz hem verimli bir gezinti için ideal "mekân", Cep Üniversitesi.

İLETİŞİM YAYINLARI

İçindekiler

I. BÖLÜM
Türk Kent Düzenlemesi 7
Temel Kavramlar 7
Kentlerin Özellikleri 9
Eski Türklerde Kent 12
İslâmlığın Benimsenmesi 15
Anadolu Kentleri 18
Cumhuriyet Dönemi 46
Günümüz Kent Düzenlemesi 63
Kentleşme - Kentlileşme 74
II. BÖLÜM
Türk Konut Mimarlığı 78
İki Tür Yapı Eylemi 78
Türk Konut Geleneği 84
Çağdaş Konut Tasarımı 93
BİBLİYOGRAFYA 108

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK KENT DÜZENLEMESİ

I. Temel Kavramlar

Türk yapı sanatları incelenirken, onlardan biri olan kent düzenlemesine de gözatmak gerekir. Mimarlıkla kent tasarımı birbirine yakın, birbirini bütünleyen çalışma ve yaratı alanları oluştururlar. Çok yakın bir zamana, 19 yüzyılın sonlarına gelinceye kadar mimarlık içinde yeralan kent düzenleme çalışmaları, 20. yüzyılın başlarından bu yana bağımsız bir uğraş durumuna gelmiştir. Bu çalışma alanı tasarım ve planlamanın yanısıra kentlerin işlemesiyle ilgili her türlü çalışmayı, yani belediyecilik, altyapı, mühendislik, yönetim, ekonomi gibi alanlardaki çalışmaları da kapsayacak bir biçimde "şehircilik" diye de adlandırılmaktadır. "Kent tasarımı" ya da "kent planlama(sı)" daha çok fiziksel çevre düzenlemesini anlatır. Son zamanlarda kullanılan "kentbilim" deyimi ise bu çalışma alanıyla ilgisi olan ve kentlerin tasarımı, planlanması, düzenlenmesi çalışmalarına önemli veriler sağlayan toplumbilim, ekonomi, yerbilimleri, istatistik gibi bilimlerin çalışmalarını da kapsamaktadır. Ama kentler her zaman önceden tasarlanarak, planlanarak yapılmamışlardır. Ayrıca onlarla ilgili her kararın bugün anladığımız anlamda bilimsel temellere oturduğunu söylemek de zordur. Gene de belli bir düzenleri, biçimleri olmuş, kurulmalarında, kullanılmalarında belli kurallara uyulmuştur. Burada onları da kapsamak

amacıyla daha genel olan kent düzenlemesi deyimi yeğlenmiştir.

Daha genel olarak yerleşmelerden sözedildiği de olmaktadır. Hatta doğrudan onları konu alarak inceleyen "ekistiks" adlı bir bilim dalı bile vardır. Yerleşme, büyüklüğüne bakmadan insanların kurduğu her türlü konut topluluğuna verilen addır. Birkaç evden oluşan köyaltı yerleşmelerinden, çevreleriyle birlikte ele alınan büyük kentlere kadar her şey bu kavramın içine girer. Yerleşmeleri canlı varlıklara benzetip onları yaşambilim yasaları uyarınca inceleyenler de bulunmaktadır. Gerçekten yerleşmelerin çeşitli etkiler altında büyüyüp küçülmelerini, yer değiştirmelerini incelemek ilginç sonuçlar vermektedir. Kent düzenlemesi çalışmalarında bu tür araştırmalardan da yararlanılır.

Kent tasarımı yerleşmelerin fiziksel düzenleme ve biçimlendirme çalışmalarını anlatır. Bunlar ölçek olarak yapı tasarımı ile bölge ve ülke planlaması arasında yeralan çalışmalardır. Yakın çalışma alanları, benzer çalışma yöntemleri olmasına karşın, mimarlıkla kent düzenlemesinin birbirlerinden ayrıldıkları noktalar vardır. Mimarlık ağırlıklı olarak az ya da sınırlı sayıdaki insanlar için üretilecek tek yapı düzeyindeki yaratıları konu alırken, kent tasarımı çok sayıda insanın kullanacağı yapılarla uğraşır. Mimarlık içinde insan eylemleri geçen kapalı iç mekânlar yaratmaya yöneliktir, buna karşılık kent tasarımı yapılar arasında kalan büyük ve açık dış mekânlarla ilgilenir. Türk kent tasarımı denince, Türkler tarafından kent ölçeğinde gerçekleştirilmiş ve gerçekleştirilmekte olan düzenleme çalışmaları anlaşılmaktadır. Bugün Türkiye sınırları dışında da Türk kökenli devletler olduğu, onlarda da kent düzenleme çalışmaları yapıldığı unutulmamalıdır. Burada bunlara değinilmemiş, çağdaş Türkiye'deki kent düzenlemelerini hazırlayan gelişmeler ele

alınmıştır.

Kent düzenlemeleri bireysel yanı ağır basan tekil mimarlık yaratılarına karşıt olarak, kamu yararını gözönüne alan ve toplum tarafından üretilen bir yapılar topluluğunu gerçekleştirmek ve işletmek için yapılan çalışmalardır. Bu nedenle toplumsal olaylardan daha çok etkilenirler. Savaş, ayaklanma, göç gibi olaylar, ülkenin yönetiliş biçimi, iç ve dış alışveriş yöntemleri, ulaşım ve taşımacılık biçimleri kentlerin düzenlenişini etkilerler. Dağlık ya da ovalık bir yerde, deniz kıyısında ya da içerde, ırmakların, su yollarının yakınında ya da uzağında olmak gibi yerbilimsel koşulların, ülke içindeki yer ve konumunun yanısıra, iklimsel özelliklerin, yerüstü ve yeraltı varsıllıkların da kentlerin yapısını etkilediği bilinmektedir. Onların öteki yerleşmelerle, özellikle nitelik ve nicelik açısından kendilerinden farklı olan kırsal yerleşmelerle, yani köyler ve köyaltı *yerleşmeleriyle ilişkileri de önemlidir.*

Mimarlık ya da kent düzenlemesinden hangisinin daha önce ortaya çıktığı yanıtlanmamış bir sorudur. İnsanlar tarafından kurulan ilk yerleşmeler yapılardan oluşursa da, bunlar mimarlık sayılamayacak barınaklardır. Buna karşılık ilk yerleşmeler de kentten çok köye benzerler. Onun için ister tek yapı düzeyinde, isterse daha çok yapı düzeyinde olsun, yapay fiziksel çevrenin ilk bilinçli düzenlenmesi hem mimarlığın, hem de kent tasarımının başlangıcı olmuştur.

II. Kentlerin Özellikleri

Bir yerleşmenin kent olarak görülmesi için yalnızca onun fiziksel yapısını ve dokusunu oluşturan yapılarıyla yolları gözönüne alınmaz. Yerleşmenin belli bir büyüklüğe ulaşmış, içinde yaşayanlara başta eğitim ve sağlık olmak üzere çeşitli hizmetler sunuyor olması gerekir. Yerleşmenin yönetim işlevleri olup olmadığı

da önem taşır. Kentlerin bir özelliği de içinde oturanların önemli bir bölümünün tarımsal üretim dışında kalan alanlarda çalışmasıdır. Ekonomik olarak da kentler, kırsal yerleşmelerin tersine, kendi yiyeceğini üretemeyen, bunu dışardan sağlamak durumundaki yerleşmelerdir. Kentlerde yaşayanlar arasında uzmanlaşma ve işbölümü oldukça ayrıntılı bir düzeydedir. Yerleşmede bilim, kültür ve sanat etkinliklerinin olması, içinde yaşayanlara eğlence ve spor olanakları sağlaması onu kent yapan özelliklere katılır.

Nasıl mimarlığın taşıyıcı ve bölücü öğeleri, çatı örtüleri, kapı ya da pencere gibi ışık, hava, giriş-çıkış delikleri, rampa ve merdiven gibi başka başka düzeyleri birleştirmeye yarayan bölümleri varsa, kentlerin de fiziksel öğeleri vardır. Bunların başında yapılar gelir. Yapılar kullanılış işlevleri, büyüklükleri, sayıları, konum ve yerleştirilişleri, üstlendikleri simgesel anlam gibi özellikleriyle önem taşırlar. Varolan yapılar kent düzenlemelerini etkilediği gibi, yeni yapılanlar da bu özelliklerine göre yerleştirilip düzenlenirler. Boş ya da dolu yapı adaları da bir başka kent öğesidir.

Yapıları, yapı adalarını birbirine bağlayan çeşitli uzunluk ve genişlikteki yollar da kentlerin önemli fiziksel öğeleri arasındadır. Köprüler, alt ve üst geçitler onların bir türevidir. Bu yolların üstünde gidip gelen ya da duran araçlar, yani trafik vardır. Yollar birbirleriyle kesiştikleri noktalarda ya da başka koşullar altında genişleyerek alanları oluştururlar. Bahçe, park gibi yeşil alanları, tek ya da kümeler biçimindeki ağaçları, havuz, kanal gibi su yollarını, ırmak, göl, denizlerin oluşturduğu su yüzeylerini de kentsel öğeler arasına katma olanağı vardır.

Kentler çeşitli alt birimlerden oluşurlar. Konutların çoğunlukta olduğu mahalleler vardır. Eski kentlerde evlerin, bahçelerin birbirinden ayrıldığı gibi mahalleler de aralarına yapılan çitler, duvarlarla birbirlerinden

ayrılmıştır. Kentte alışveriş eylemlerinin yoğun olduğu, üretim ve depolama yapılarının biraraya toplandığı bölgeler bulunur. Benzer biçimde eğlence-dinlence, spor, eğitim, sağlık, konaklama işlevlerinin ağır bastığı bölgeler de ayırt edilebilir. Kentlerin tarihsel, yönetimsel, kültürel, dinsel, tecimsel merkezleri olabilir. Savunma yapıları, yani sur, kale, hisarlar 19. yüzyıla kadar kentlerin en önemli fiziksel öğelerinden biri olmuştur. Buna karşılık çağdaş kentlerde yapılara temiz ve pis su, elektrik, havagazı, doğal gaz, telefon, teleks gibi donanım bağlantıları sağlayan ve kimi zaman altyapı olarak adlandırılan öğeler daha büyük bir önem kazanmışlardır.

Kentleri birbirine bağlayan yollar kentin dış sınırından başlarlar. Eskiden kent surlarının oluşturduğu kesin sınırlar günümüzde daha az belirgin bir duruma gelmiştir. Sur kapılarının önünde kurulan pazarlar, ya da bir tür giriş çıkış kapısı sayılabilecek gümrükler, limanlar ve bunların çağdaş uzantıları olan hava alanları, tren istasyonları, otobüs terminalleri de kentsel öğe olarak düşünülebilirler. Kentler yeryüzünden yukarı doğru yükselebildikleri gibi aşağı, yani yerin altına da inebilirler. Gökdelenler birinciye, hızlı toplu taşımacılığın yapıldığı yeraltı trenleri, tüneller de ikinciye örnektir. Kent içinde yeralan kimi yapılar herhangi bir nedenle daha büyük bir önem yüklenmiş, simgesel anlamlar taşıyor olabilirler. Bunların arasında tarihsel yapılar, eski yapıtlar, anıtlar, dinsel yapılar, kültür ve eğitim yapıları, yönetim yapıları, gömütler olabilir. Planlama açısından kentlerin dışında, yakın çevresinde bulunan komşu (mücavir) alanlar, arazi parçaları, boş da olsalar gelecekte kente katılabilecekleri için dikkate alınacak öğeler arasında sayılırlar. Tasarımcılar bu öğelerin bir bölümünü ya da hepsini kullanarak kent adı verilen yapay fiziksel çevreyi düzenler, biçimlendirirler.

III. Eski Türkler'de Kent

Türkler'in Asya'da göçebe yaşama biçimini yeğledikleri bilinmektedir. Belgelere göre Göktürk hükümdarı Bilge Kağan (683-734) içinde tapınakları, çevresinde surları olan bir kent kurmak istemiş, ama veziri Tonyukuk (650-721) buna karşı çıkmıştır. Gerekçe olarak da Türkler'in sayısının az olduğunu, kentlere kapanıp kalırlarsa çok daha kalabalık olan Çinliler'in onları kolayca sıkıştırıp yokedebileceklerini, Türkler için en uygun yaşama biçiminin otlak ve suları izleyerek dolaşmak, kendilerini güçlü duyduklarında Çin'e akın yapmak, Çin orduları geldiği zaman da dağların, vadilerin derinliklerinde saklanmak olduğunu söylemiştir. Doğu Türkleri'nin gene de kimi zaman kışlamak, kimi zaman da başkent gibi bir yönetim birimi ya da bir alışveriş (belki de o zaman için: değiş-tokuş) merkezi oluşturmak amacıyla yerleşmeler kurdukları bilinmektedir. Ötüken (Ötügen), Karakurum gibi kentler böyle yerleşmelerdir. Bu merkezlerin büyük ölçüde çadır gibi kurulup bozulabilen geçici yapılardan oluştuğu düşünülmelidir.

Buna karşılık Batı Türkleri'nin kentsel yaşamı benimsedikleri anlaşılmaktadır. Türkistan, Maveraünnehir gibi bölgelerde yaşayan boylar, bir İran boyu olan Soğdlar (ya da Soğdaklar) ile yakınlık kurmuşlar, onları Türkleştirirlerken kendileri de kentlileşmişlerdir. Başta "kent" ve "şehir" sözcükleri olmak üzere yerleşik yaşama ilişkin kimi kavramların Türkçe'ye Farsça'dan girmiş olmasının nedeni bu yakınlıktır. Kentin Arapçası "medine"dir. Türkler ise ona "balık" demişlerdir. Bu sözcüğün çamur anlamına gelen balçıkla yakınlığı vardır. Bir yerleşmeyle ilk kez karşılaşan ve buradaki evlerin, savunma yapılarının kerpiçten yapılmış olduğunu gören göçebe Türkler, yerleşik yaşamı bu yapı gereciyle özdeşleştirmiş, dolayısıyla da

onu çağrıştıran bir adı benimsemiş olmalıdırlar. Bu sözcüğün Moğolca'sı olan balsagun, Karabalsagun kentinin adında geçmektedir. Onun Balgat'a dönüşmüş bir biçimi günümüzde Ankara'nın (bugün semti durumuna gelmiş) bir köyünün adında yaşamaktadır.

1. En Eski Türk Kentleri - En eski Türk yerleşmelerine ilişkin bilgiler daha çok kazıbilim çalışmaları sonunda elde edilmektedir. Bunlardan biri Kırgızistan ve Kazakistan Cumhuriyetleri'nin sınırları içinde kalan Çu ve İli ırmaklarıyla Isık Gölü çevresindedir. Türkler'in bu yöreye daha Göktürkler, hatta Hunlar döneminde ilgi duyduğu bilinmektedir. Burada, Çu Irmağı üstünde bulunan Ak-Beşim (ya da Balasagun) en eski Türk yerleşmelerinden biri sayılmaktadır. Karluklar döneminden kaldığı düşünülen bu kentte Türklerle birlikte Soğdlar da yaşamıştır. Bu yerleşmeye koşut olarak Aşpara, Kayında, Şiş-Tübe (Nüzket), Harran-Cuvan, Tolek, Ak-Tepe, Sukuluk, Cul (Cil-Arık), Çola-Kazak, Sarıg, Yakalığ (Yaka-Kent, Kısmıçi), Burana gibi kentlerin de adı anılmaktadır.

10. yüzyılda bu kentlerin kendilerine özgü biçimlerini almaya başladığı, 12. yüzyılda da hem büyüdükleri, hem de çoğaldıkları görülür. Ak-Beşim bu dönemin özelliklerini taşır. Bunların en önemlisi bu kentlerin kalın surlarla kuşatılmasıdır. Daha sonra buralara gelen Araplar savunma yapılarıyla çevrili Türk yerleşmelerini görünce, onları "kale" diye adlandırmışlar, çoğunun da günümüze kadar böyle anılagelmesine neden olmuşlardır. Savunma yapıları bir yerleşmeyi sınırladığından bunların büyüme olanakları da sınırlı kalmıştır. Bu da içlerindeki yapıların zaman zaman çok katlı yapılmasına götürmüştür. Ak-Beşim'de iki ve üç katlı yapılar bulunmaktadır.

2. Üç Parçalı Yerleşme - İslâmlığın yaygınlaşmaya başladığı dönemde İran ve Türkistan'daki kentler üç parçalı bir yerleşme ilkesine dayanmaktaydılar. Bun-

ların birincisi içinde soyluların yaşadığı ve el sanatlarının toplandığı "şehristan" (şahristan) ya da asıl kent, kent merkezidir. İkinci parça şehristan içinde yeralan ve yöneticinin sarayı ile yönetim yapılarını içeren "iç kale"dir (diz, kuhandiz). Üçüncüsü ise şehristana bitişik olan ve "rabad" (birun) adıyla anılan alışveriş bölgesidir. Bir tür işlevsel bölgeleme demek olan bu düzenleme ilkesi pek çok çeşitlemeleri ile Anadolu kentlerinde de sürecek kadar uzun yaşamıştır. Kimi araştırmacılar bu yerleşme biçiminin çevresinde yavaş yavaş oluşan alışveriş bölgelerini surları içine alarak büyümüş şato tipi yerleşmelerden türediğini düşünürler.

Üç parçalı kentin her bölümü bir sur kuşağı ile ötekinden ayrılır. Bölümler içiçe olabileceği gibi yanyana da olabilirler. Kimi kentlerin düzenli bir dikdörtgen oluşturan planlarına karşılık daha serbest, arazi koşullarına uygun planları olanlar da vardır. Özbekistan'daki Koy-Kırılgan-Kale daire planlı bir yerleşmedir. Alışveriş bölgesinin asıl kentin dışında tutulmasına güvenlik kaygıları yolaçmış olabileceği gibi, buraya mal getiren göçebeler kentlilere genellikle hayvansal ürünler sunduğundan, temizlik ve sağlık kaygıları da etkili olmuş olmalıdır. Alışveriş yapılan yer demek olan "pazar" sözcüğü Farsça'da "kapı yanında (yani önünde, dışında) yapılan iş" anlamına gelmektedir. Bu olgu İslâmlığın benimsenmesinden sonra değişmeye başlamış, eskiden sur dışında yeralan alışveriş işlevleri zamanla kentlerin içine taşınmıştır. Kentlerin içinde bağlar, bahçeler, bostanlar, surlarının dışında da daha geniş tarım alanları bulunmaktadır.

Ak-Beşim'de en eskisi 5. yüzyıla kadar inen dört kültür katmanı belirlenmiştir. Şehristanı büyük mahallelerden oluşur, iç kale kentin batısında yer alır. Evler birbirine yakın yapılmış, gereç olarak kerpiç kullanılmıştır. Taş kaplamalı geniş ve düzenli yolları

vardır. Yolların yanında yaya kaldırımları, su arkları görülür. Kent su gereksinimini akarsulardan ve kuyulardan karşılamıştır. Çöp, pis su gibi atıklar için de kuyuların yapıldığı anlaşılmaktadır. Kentte ortaya çıkarılan yapılar arasında Budist tapınakları, kilise olduğu sanılan bir dinsel yapı ve bir şato kalıntısı vardır.

3. Uygurlar - Türk boyları arasında yerleşik yaşama biçimine en önce geçenlerden biri Uygurlar olmuştur. Doğu Türkistan'da bulunan Uygur yerleşmeleri arasında Hami, Barkul, Kuça, Bişbalık (Beşbalık, Urumçi), Lukşun, Turfan, Toksun, Aksu, Sengim, Canbalık, Kum-Tura, Karaşar, Yar-Hoto, Hoço (İdikut), Murtuk, Toyuk, Bezeklik, Karaşehir, Şorçuk, Sulmi, Yutoğ gibi adlar vardır. Uygurlar Budizmi benimsemiş olduklarından kentlerinin biçimlenişini bu inanış etkilemiştir. Hoço (İdikut) kentinin kareye yakın dikdörtgen planı bu inanıştan kaynaklanan simgesel nedenlere bağlanır. Sıkıştırılmış çamurdan kalın surlarla kuşatılmış kentin içinde birbirini dik kesen yol izleri, konut ve Budist tapınağı kalıntıları bulunmuştur. Uygur kentlerinde bu inancın gömüt yapısı olan stupalar ile kuleler de bulunmaktadır.

IV. İslâmlığın Benimsenmesi

Türkler İslâmlığı benimsedikten sonra kentleri de bu inanışın etkisi altında değişime uğramıştır. Cami en önemli yapı olarak kentin merkezine yerleştirilmiş, alışveriş işlevleri de kentin dışından içine, caminin yakınına taşınmıştır. İslâmlığı benimseyen ilk Türk devleti olan Karahanlılar Balasagun, Semerkant, Uzgend (Uzgen, Özkent), Kaşgar gibi kentleri başkent olarak kullanmışlardır. Gazneliler'in de Gazne, Leşger-i Bazar gibi önemli kentleri olmuştur.

1. Büyük Selçuklular -Büyük Selçuklular döneminde ülkelerarası alışveriş önemli bir canlılık düzeyine

ulaşmıştır. Bu devletin sağladığı güvenlik ortamında Çin'den yola çıkan kervanlar Türkistan, Harizm, İran, Azerbaycan, Irak ve Suriye üstünden Anadolu'ya kadar gelmişlerdir. Yollar üstünde kurulan kervansarayların buna önemli bir katkısı olmuştur. Alışveriş ve tarımın gelişmesine koşut olarak el sanatları da ilerlemiştir. Bütün bunların kentleri etkilediği anlaşılmaktadır. Onlar da büyümüş, görkemli yapılarla donatılmıştır. Selçuklu sultanı Sencer'in başkent yaptığı Merv'in 700.000 - 1.300.000 nüfuslu bir yerleşme merkezi olduğunu belirten yazılar abartılı bile olsa, bu büyümeyi anlatmaları bakımından önem taşırlar. Bu kentte biri kuzey-güney, öteki de doğu-batı yönünde iki büyük caddenin bulunduğu, bunların kesişme noktasında da çarşının yeraldığı anlaşılmaktadır. Çarşı üstünün kubbe (ya da kubbeler) ile örtülü olması, hem ona verilen önemi anlatmakta, hem de kapalıçarşının bir kent öğesi olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Dükkanlar alışveriş işlevlerini karşılamanın yanısıra, el sanatçılarının üretim yaptığı işlikleri de barındırmışlardır.

Büyük Selçuklular döneminde önce Horasan'daki Nişapur ile Merv, daha sonra da Tahran yakınlarındaki Rey başkent olmuştur. Doğuda Tus, Meşhed, Sabzevar, Radkan, Kişmar, Hargird, Zevzen, Damgan, batıda da Rey, Veramin, Kazvin, Isfahan, Ardistan, Zevvare, Gülpayegan kentleri büyük gelişme göstermişlerdir. Ayrıca Buhara, Semerkant, Belh, Herat ile Azerbaycan'daki Tebriz ve Meraga, Irak'da bulunan Bağdat, Basra, Musul gibi kentler de bu gelişmeden yararlanmışlardır.

13. yüzyıl başında Moğollar'ın batıya doğru yürümeleri Türkistan, İran, Mezopotamya ve Anadolu da içinde olmak üzere bütün Yakın Doğu ülkelerini etkilemiştir. Kentlerin bir bölümü yakılıp yıkıldıkları için, bir bölümü de içinde yaşayanların başka yerlere göç-

mesi nedeniyle küçülerek önemini yitirmiştir. Moğol saldırısından yüz yıl sonra yaşamış olan Arap gezgini İbni Batuta Merv, Belh, Tirmiz gibi kentlerin hâlâ yıkık ve boş olduklarını yazmıştır. Bu saldırıdan zarar gören yerleşmeler daha çok Türk kentleridir. Moğollar'a direnmeden boyun eğen Güney İran kentlerine pek bir şey olmamıştır. Gene de Moğollar bir süre sonra Türkleşip İslâmlığı benimseyerek bu topraklar üstünde yaşamaya başlamışlar, kentleri onarmışlar, hatta yenilerini kurmuşlardır. İran Moğolları diye de bilinen İlhanlılar'ın Kazvin ile Zencan arasında Sultaniye adlı bir kent kurdukları, Olcaytu Hudabende Han (1304-1316) zamanında burasının devlet merkezi yapıldığı bilinmektedir.

2. Timurlular -Timurlular yayılma savaşları sırasında İran ve Anadolu kentlerine zarar vermişlerse de Moğollar'ınkinden daha az hasara neden olmuşlardır. Ayrıca hem kurucuları olan Timur hem de onu izleyenler örnek bayındırlık çalışmaları yaptırmışlardır. Timur Semerkant'ı yeryüzünün en görkemli kenti durumuna getirmek istemiş, bu kentte yoğun yapım çalışmaları başlattığı gibi, onun çevresine yeni yerleşmeler kurdurmuş, bunlara başka yerlerden getirttiği göçmenleri yerleştirmiştir. Semerkant'ın bu dönemde surlarının dışına çıktığı, herkese yetecek kadar bol suyunun olduğu, çevresinde de bağ ve bahçelerin bulunduğu öğrenilmektedir.

Bu dönemden kalan kimi belgeler yeni kentlerin kuruluşuna ilişkin bilgiler de içerirler. Bunlardan birinde planını Timur'un hazırladığı bir kent anlatılmaktadır. Yerleşme dörtgen yapı adalarından oluşmakta, bunların üstüne pazar, ev, hamam, han işlevli yapıların getirileceği, ayrıca alan ve bostanların kurulacağı belirtilmektedir. Kenti geniş bir sur ile derin bir hendek kuşatacaktır. Büyüklüğünü anlatmak amacıyla o zamanki ölçü birimleriyle kentin eniyle boyunu be-

lirten yazar, yerleşmenin yapı gereçlerinin hazır olmadığı bir yerde bir ay gibi kısa bir süre içinde gerçekleştirildiğini de sözlerine ekleyerek başarılan işin önemini vurgulamaktadır.

V. Anadolu Kentleri

Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman burada kuruluşları eski çağlara kadar giden kentleri hazır olarak bulmuşlardır. Bugün de kullanılan pek çok kent adının Türkçe kökenli olmayışı bunu göstermektedir. Bu kentler kendilerini iklimsel ve yerbilimsel özelliklere en iyi biçimde uydurmuş, kırsal yerleşmelerle iyi ilişkiler kurabilmiş, bu nedenle de yaşamlarını sürdürebilmiş yerleşmelerdir. Kendilerini tarımsal üretime, el sanatlarına, bölge ya da ülkeler arası alışverişe göre ayarlamışlardır. Doğal olarak Anadolu'da kurulmuş antik kentlerin hepsi aynı ölçüde başarılı olmamış, pek çoğu Türkler'in gelmesinden çok önce, bir bölümü de sonra ortadan kalkmıştır.

Türkler'in karşılaştığı yerleşmeler ya Doğu Anadolu'nun hayvancılık ve alışverişe dayalı, ya İç Anadolu'nun tahıl üretimi yapan ve uluslararası yollar üstünde yeralan, ya da kıyı kesimlerinin deniz ulaşımına göre düzenlenmiş kentleridir. Türkler Anadolu'ya geldiklerinde kimi kentlerin çevrelerindeki yerüstü ve yeraltı kaynaklarına bağlı olarak belli el sanatlarında uzmanlaşmış olduklarını görmüşler, kendileri de kökleri eski çağlara dayanan bu uzmanlaşmayı bozmayarak sürdürmüşlerdir.

1. Anadolu Selçukluları - Anadolu kentlerinin 11. yüzyıldan başlayıp 15. yüzyıla kadar süren dönemindeki en önemli olay, onların Türkleşmesi olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş yıllarını da içine alan bu sürecin sonunda kimi değişmelerle de olsa günümüze kadar gelen Osmanlı - Türk - İslâm kentleri

ortaya çıkmıştır. Türkler önceleri varolan yerleşmelerin içinde değil çevresinde, kendi kurdukları kırsal nitelikteki yerleşme birimlerinde oturmuşlardır. Bir yol kavşağına ya da bir kentin yakınına tekkeler kurulmuş, bunların çevresinde de zamanla düzensiz yerleşmeler oluşmuştur. Uzun bir süredir bakımsız olan, Türkler'in Anadolu'ya gelmeye başlamalarından beri de nüfus yitiren Bizans kentleri bir süre sonra Türkleşerek yeni bir kimlik ve canlılık kazanmaya başlamışlardır. Türkler tarafından kurulan, yeniden yapılan ya da genişletilen kentler de olmuştur doğal olarak. Beyşehir. Aksaray, Alanya bunlara örnektir.

Anadolu Selçukluları zamanında kentlerin bir iç kalesi, bir de dış surları olmuştur. Türkler ele geçirdikleri kentlerin savunma yapılarını onarmış, gerektiğinde yenileştirmişlerdir. Kimi yöneticilerin bu çalışmalarla yakından ilgilendiği bilinmektedir. Pek çok kentin savunma yapıları bu dönemin izlerini taşır. Bunlar bir yerleşmeyi sınırlamalarıyla olduğu kadar, onun görünüşünü belirlemeleriyle de kentler için önem taşımışlardır.

İslâmlığın kadınları başka erkeklerin gözünden saklamaya yönelik tutumu, onların etkinlik alanının daha çok evlerin içinde ve yakın çevresinde yoğunlaşmasına yolaçmış, bu da konutların kalabalık merkezlerden, ana yollardan uzakta yapılmasına götürmüştür. Kendi kendine yeterli, bahçeli - avlulu ev türü gelişmiştir. Kimi öteki İslâm ülkelerindeki yerleşmelerde olduğu gibi Türk kentlerinde de her evin kendine ait bir yolu vardır, bu da kente çıkmaz sokaklardan oluşan bir yol ağı dokusu kazandırır. Yapılarda temel gereç olan kerpicin yanında daha Büyük Selçuklular döneminde görülmeye başlayan tuğla da kullanılmış, Anadolu'da buna taş ile ahşap gibi gereçler de katılmıştır.

Anadolu Selçukluları tarafından yapılan yapıların

yerleştirilişinden, yüz düzenlemelerinden onların yoğun yerleşmeler içinde yeralacak yapılar olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde biri kapalı, biri açık, biri de uç kentleri olmak üzere çeşitli yerleşme türleri olmuştur. Bunların ilk ikisini çok genel olarak önemli bölümü sur içinde olan ve olmayan kentler diye ayırma olanağı vardır. Sınırlarda bulunan uç kentleri ise Müslüman - Hıristiyan, yerleşik - göçebe ikilemlerini barındıran yarı Türkleşmiş, çok parçalı kentlerdir. Anadolu Selçukluları döneminde bunlara Dar-üs Sagr, yani uç barınağı (ya da yerleşmesi) adı verilmiştir. Türkistan ve İran'dan gelen kentli göçmenler büyük kentlere, göçebe boylar da sınır bölgelerine yerleştirilmiştir. Göçebe yaşam biçimlerinin bu dönemde de sürdüğü anlaşılmaktadır. Simgesel nedenlerle de olsa Anadolu Selçuklu sultanlarının çadır kullanmaları bunun bir belirtisidir. Konya, Aksaray, Niğde, Kayseri, Sivas, Karaman, Alanya, Malatya Anadolu Selçukluları'nın önemli kentleri arasında olmuştur.

2. Anadolu Beylikleri ve Osmanlılar - Beylikler döneminde parçalanmış politik bütünlüğün kentlere daha az kaynak ayrılmasına neden olduğu görülür. Bu dönemde kentsel işlevlerde dağınıklık, çok parçalılık, kısacası kararsızlık gözlenir. Bölgeler arasında dengesizlik ve farklılıklar sözkonusudur. Günümüze kadar gelen kentler daha çok Osmanlı İmparatorluğu döneminin izini taşırlar. Bunların kendine özgü bir fiziksel yapısı, içinde yeralan belli yapıları olmuştur. Doğal olarak kentin büyük bir bölümünü konutlar oluşturur. Osmanlı kentlerinde yeralan ve Türk evi olarak tanınan konutlar belli bir birörneklik gösterirler. Varsıl ya da yoksul, Müslüman ya da Hıristiyan evleri arasında büyük ayrımlar yoktur, hepsi aynı tarımsal - kırsal yaşam biçiminin ürünü olduğundan birbirine benzerler. Aralarında mimarlıklarıyla sivrilenler azdır.

Kentte öteki yapılar arasında kendini gösteren tek anıtsal yapı kubbesiyle, minaresiyle camidir. Konutların ahşap, kerpiç, tuğla gibi gereçlerle yapılmasına karşı camilerde daha kalıcı olan taş kullanılmıştır. Büyük yerleşmelerde merkez çevresindeki mahallelerde de cami ya da mescitler olur. Ulucamiye yakın bir yerde alışveriş merkezi vardır. Bu kimi yerlerde üstü açık pazarlar biçimindedir. Büyük kentlerde ise arasta, bedesten (bezzazistan = dokumacılar çarşısı), kapalıçarşı gibi üstü örtülü alışveriş yapıları bulunmaktadır. Çoğu kez gelir getirmeleri amacıyla camiye bağlı külliye içinde yeralan arastalar iki yanlı bir dükkanlar dizisi içeren tek bir yapıdan oluşurlar. Buna karşılık kapalıçarşılar zaman içinde yapılan eklerle büyümüş yapılardır.

Camiden sonraki en önemli yapı hamamdır. Bu daha çok içe dönük bir yapıdır, dış görünüşü camiyle yarışacak düzeyde değildir. Hem gelir getirmesiyle, hem temizlenmeyi sağlayan bir sağlık yapısı olmasıyla, hem de toplumsal bir buluşma yeri işlevi görmesiyle önem taşır. Camisiz ve hamamsız Türk kenti olmaz.

Kentlerin en önemli yapılarından biri imarethanelerdir. Yoksullara, medrese öğrencilerine, tekkelerde kalanlara, yolculara yemek dağıtmak üzere kurulmuş aşevleri olan imarethaneler, kamu hizmeti gören bir hayır kurumudur. Onlar da çoğu kez bir külliyenin parçasıdırlar. Arapça "el-imaret", yani mimarlık yapıtı sözcüğünden gelen bu kavram bayındır(laştırılmış) bir yeri, yöneticinin oturduğu bölgeyi, yani kent merkezini anlatmak için kullanılmıştır. Darphane-i amire gibi kimi Osmanlı yapılarını anlatırken kullanılan amir ya da amire sözcükleri de imar görmüş, bayındırlaştırılmış yerleri, yani devlete ait yapıları anlatır. Bu anlam değişmeleri toplumsal yardımlaşma kurumlarının ne denli önemli birer kentsel işlev sayıldığını göstermesi bakımından ilginçtir. İmarethanelere darüzziyafe adı

verildiği de olur.

Kentte yeralan önemli yapılardan biri de medresedir. Eğitimin ağırlıklı olarak camide yapıldığı dönemlerde bunların önce öğrenci yurdu, daha sonra da yatılı okul işlevi gördüğü düşünülebilir. Daha önceki dönemlerde tek yapı olarak yapılan medreseler, Osmanlı kentlerinde çoğu kez cami ile birlikte ele alınırlar. Darülkurra, darülhadis gibi adları da olmuştur. Darüssıbyan, sıbyan mektebi, yani küçük çocukların gittiği okullar, kütüphaneler kentlerdeki öteki eğitim yapılarıdır.

Bir kentte bulunan en önemli yardım kuruluşlarından biri de sayrılarevidir. Hastahane, bimarhane, timarhane, maristan, darüssıhha, darüşşifa, darülafiye, daruttıp, darülmeccanin gibi adları da vardır. Bunların çeşitli ilaçlar yaparak karşılıksız dağıtan bölümleri bulunur. Sağlık yapıları da çoğu kez camiye bağlı külliye içinde yeralırlar.

Bir kentin önemli yapıları arasında tarikat yapıları da vardır. Aynı dinsel öğretiye bağlanmış kimselerin toplanıp kendilerine özgü törenler düzenledikleri yerler olan tekke ve dergâhlar, bu işlevlerinin yanısıra kentin toplumsal ve kültürel yaşamında etkinliği olan merkezler de olmuşlardır. Dervişlerin içinde oturmadığı küçük tekkelere zaviye denir. Tarikat örgütlerine bağlı hankah (hanakah) ise misafirhane niteliğindeki tekkelere verilen addır. Benzer işlevleri olan kalenderhanelerin görevlileri arasında dinsel önder olan şeyh ile nazır adını taşıyan bir yönetici bulunur. Bu kuruluşlara ilişkin belgelerde görevlilerin yanısıra mutriplerin, yani çalgıcıların da anılması, onların içinde müzik de yapılan kültür merkezleri olduğunu göstermektedir. Darülrahha ya da tabhane olarak adlandırılan bedelsiz konuk evleri ise başta tarikat üyeleri olmak üzere kente gelen herkese üç gün süreyle karşılıksız kalma olanağı sağlarlar.

Konuklarını benzer bir biçimde ağırlayan han ve kervansarayların da kentin önemli yapıları arasında olduğunu söylemek gerekir. Kervansaraylar daha çok hayvanlarıyla gelen yolcuların barınmasına elverişli yapılardır, kentleri birbirine bağlayan yollar üstünde de yeralırlar.

Osmanlı İmparatorluğu'na gelinceye kadar savunma yapılarının da kentlerin önemli yapıları arasında olduğu görülmektedir. Ama bu dönemde kurulan güvenlik ortamı onların önemini yitirmesine, kentlerin de büyüyerek bu yapıların dışına taşmasına neden olmuştur. Buna karşılık kahvehane adını alan yeni bir yapı türü ilk kez Osmanlı İmparatorluğu zamanında ortaya çıkmıştır. Toplumsal buluşma yeri işlevi de gören kahveler İstanbul'da önce Tahtakale'de, yani taht-el-kale'de, sur duvarının altında, kent merkezinin dışında kurulmuşlardır. Bu onların biraz da denetim dışı yerler olduğunu gösterir. Bu yapılar zaman zaman uygulanmaya çalışılan sınırlama ve yasaklamalara karşın giderek yaygınlaşmışlardır.

Büyüklüklerine göre Osmanlı Türk kentlerinde çeşitli el sanatı işlikleri, fırınlar, çeşme, sebil, kuyu gibi su yapıları, kent içinde bir akarsu varsa köprüler, genel helalar, bir tür kurum konutu (lojman) olan meşrutalar, zaman belirlemeye yarayan araçların durduğu muvakkithaneler, önde gelen kişilerin türbeleri de bulunur. Tophane, tersane, kışla, okul ve sayrılarevi gibi yapılardan oluşan askerlik yapıları da yerine göre önem taşımıştır. Birer hal olan kapanlar ile kesimevleri (mezbahalar) kentin yiyecek gereksinimini karşılarlar. Kentin yerbilimsel konumu ya da alışveriş özelliklerine göre biçimlenen limanları, kara ya da deniz gümrükleri, depoları, ambarları, mahzenleri vardır. Büyük kentlerde parayla yemek yenen aşevleri ya da muhallebiciler de olmuştur. Geçici konaklamaya yarayan hanların yanısıra bekâr evleri (ya da odaları) bulunur.

Gömütlükler (kabristanlar, mezarlıklar) kentin dışında yeralırlar.

3. Yerleştirme ve Düzenleme - Sözü edilen bu öğelerin kent içindeki yerleştirilişi geleneklere, dinsel kurallara, yerel arazi koşullarına göre yapılmıştır. Osmanlı mimarlığında cami gibi tek yapıların, ya da külliye gibi yapı kümelerinin kendine özgü bir yönlenişi, belli kurallara uyan bir düzenlenişi, bakışıklığı (simetrisi) vardır, ama onları kentteki yollara, alanlara, çevrelerindeki yapılara uydurmak türünden kaygılar olmamıştır. İstanbul'daki Fatih ve Süleymaniye, Edirne ve Amasya'daki Beyazıt külliyelerinde görülen dik açılı bakışık düzenleme ilkesi de sonraları daha serbest bir düzenlemeye dönüşmüş, anılan bu yapılar örnek alınmamıştır.

Osmanlılar döneminde artık önemli ölçüde Türkleşmiş olan kentlerde işlevsel bir basamaklanma yoktur. Merkezde yalnız alışveriş işlevleri yeralır, bunun dışında kalanlar kent içinde dağılmıştır. Bunu kentlerin merkezsiz (ya da çok merkezli) olduğu biçiminde anlatma olanağı da vardır. Kentte en önemli cami diye bir yapı yoktur, bütün dinsel yapılar eş düzeydedir. Yöneticiler işleri kendi evlerinden yürüttüklerinden özel yönetim yapıları oluşmamıştır. Türk kentlerinde valilik, kaymakamlık, belediye başkanlığı gibi yapılar çok daha geç dönemde, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyılda ortaya çıkarlar. Bu olgu da yolların taşıdıkları işlevlere göre önem kazanmasını, ana ve ikinci, üçüncü derecede yollar olarak ayrılmalarını engellemiştir. Kentlerde ortak bir biçimlendirme istenci, bunu uygulamaya koyacak bir örgütlenme de olmamıştır. Gene de kurulacak yapılarda kimi kurallara uyulduğu gözlenir. Örneğin kamu yapıları hiçbir zaman bitişik yapılmazlar, kent içinde bağımsız tek yapılar olarak bulunurlar. Külliyeler de bağımsız yapılardan oluşan bir bütün biçiminde düzenlenirler. Osmanlı İmparator-

luğu'nun son dönemindeki ekonomik koşullar bu ilkenin bozulmasına, külliyelerin kimi yapılarının bitişik olarak tasarlanmasına neden olmuştur. Kamu yapılarının taş, tuğla gibi kalıcı gereçlerle yapılmasına karşı özel konutlarda kerpiç, ahşap gibi daha dayanıksız gereçler kullanılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde önemli yeni kentler kurulmamıştır. Buna karşılık daha başından beri yönetimin en önemli sorunlarından biri göçebeleri yerleşik duruma getirmek olmuştur. Bu boylar Anadolu ve Rumeli toprakları üstünde yerleştirilmiş, bunu sağlamak için özendirmenin yanısıra güce de başvurulduğu olmuştur. Bir kentin büyümesini sağlamak gibi amaçlarla bir yerleşim yerinden başkasına nüfus taşıması yapıldığı da görülür. II. Mehmet (Fatih) İstanbul'u aldıktan sonra bunu yaparak kentin Türkleşmesini ve nüfusunun artışını hızlandırmıştır. Kimi bugün de kullanılan mahalle ve semt adları buralarda oturanların nereden gelmiş olduklarını gösterir: Üsküp'den gelenler Üsküplü mahallesine, Yenişehir'den gelenler Yenimahalle'ye, Konya Aksaray'ından gelenler Aksaray'a, Konya'dan gelenler Küçükkaraman'a, Karaman'dan gelenler Büyükkaraman'a, Manisalılar Macuncu mahallesine, Çarşamba ovalılar Çarşamba'ya yerleştirilmişlerdir. İstanbul surları üstündeki kapılardan biri I. Süleyman (Kanuni) döneminde Belgrad'dan getirtilip o yöreye yerleştirilen ailelerden dolayı Belgrat Kapı olarak anılmaktadır.

4. 17. Yüzyıldaki Değişmeler - Kentlerin çeşitli toplumsal - kültürel etkenlerle biçim değiştirdiğini söylemiştik. Uzun erimde ekonomik yapıda bir değişikliğin, vergilerin toplanmasında ve bunların hizmete dönüşmesinde bir denge bozulmasının, hatta önemsizmiş gibi gözüken yönetim kararlarının bile bunu etkilediği olur. Örneğin İran'da İlhanlıların yıkılmasından sonra İpekyolu aracılığıyla yapılan alışverişin

kesilmesi, Doğu Anadolu kentlerindeki büyümeyi durdurmuş, Anadolu'daki nüfusun batıya kaymasına neden olmuştur. Osmanlı kentleri de 17. yüzyılda benzer bir olay yaşamışlardır. İstanbul yönetiminin zayıflaması, ülkenin çeşitli kesimlerinde kimi devlet görevlerini üstlenen bir sınıfın ortaya çıkmasına yolaçmıştır. Daha önceki dönemlerde devlet görevlileri tarafından yürütülen işleri görmeye başlayan mültezimler, merkezin kendileriyle uzlaşıp onlara kimi yetkiler de tanıması üzerine, feodal beyler gibi davranır olmuşlardır. Bu kesime bir yerin ileri gelenleri anlamında "ayan" da denmiştir. Vergileri belirleyen ve toplayan bu kişilerin asker bulmak, güvenliği sağlamak gibi konularda önemli etkinliği olmuştur. Onların vergilerden pay aldığı da düşünülürse güçleri daha iyi anlaşılır. Bunun sonucunda vergi gelirlerinin hepsi İstanbul'a gitmemiş, bir bölümü toplandığı yörede kalmıştır. Bu da kentlerdeki bayındırlık ve hayır kurumu oluşturma çalışmalarını etkilemiştir.

Gene bu yüzyılda merkezi yönetimin zayıflamasının bir sonucu olan Celali ayaklanmaları iç göçlere yolaçmış, kimi kentlerin yeniden surlar içine çekilmesine neden olmuştur. Kırsal nüfusun azalması, burada yaşayanların kentlerle ilişkilerinin kopması, ordu içinde tımarlı sipahilerin öneminin azalarak ortadan kalkması gibi etkenler de ekonomik yapıyı, dolayısıyla kentleri etkilemiştir. 17. yüzyıldan başlayarak padişah ailesiyle önde gelen yöneticilerin İstanbul dışında yapı yaptırma çalışmalarında önemli bir azalma gözlenir. O döneme kadar büyük bölümü bu yolla gerçekleştirilen kamu yapılarının yapılması yavaş yavaş yerel varsıllar tarafından üstlenir olmuştur. Bütün bunlara 19. yüzyıldaki gelişmeler eklenince, geleneksel Türk kentleri kendilerini yeni bir değişim sürecinin eşiğinde bulmuşlardır. Bu döneme kadar görece yavaş bir gelişme gösteren Osmanlı kentleri, bu yüzyılın başından,

özellikle de ikinci yarısından sonra o zamana kadar yaşamadıkları bir hızla değişmeye başlarlar. Bu süreç günümüzde de sürdüğü için onu çeşitli yönleriyle iyi tanımak gerekmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde kimi önemli kentler birlikte anılmışlardır. Örneğin Bilad-ı selase, yani üç kent denince İstanbul, Edirne, Bursa anlaşılmaktadır. Bilad-ı erbaa (dört kent) Edirne, Bursa, Şam ve Kahire'yi anlatır. Bilad-ı aşere (on kent) ise İzmir, Eyüp, Kandiye, Halep, Selanik, Sofya, Trabzon, Galata, Kudüs ve Larisa'yı kapsar. Bilad-ı isna aşer on iki kent demektir, Adana, Erzurum, Bağdat, Beyrut, Diyarbakır, Rusçuk, Saraybosna, Sivas, Maraş, Trablusgarp, Ayintap (Antep) ve Çankırı'dan oluşur. Ayrıca Amasya, Manisa gibi şehzadelerin valilik yaptığı, İznik, Kütahya, Isparta gibi özel bir üretim türünde uzmanlaşan, ya da Nevşehir, Merzifon gibi sadrazam çıkarmış kentler özelliği olan yerleşmeler arasında sayılmıştır.

5. 19. Yüzyıldaki Değişmeler - Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılın ortalarından sonra adına genel olarak Batılılaşma denen bir sürecin içine girmiştir. Bir bakıma çağdaş koşullara ayak uydurma demek olan bu süreçte de endüstrileşmeye başlamış olan Batı ülkelerini izlemeye, çeşitli alanlarda onlara yetişmek için deneyimlerinden yararlanmaya yönelmiştir. Önce askerlikle ilgili olarak başlayan bu çalışmalar kısa zamanda başka alanlara da yayılmıştır. Bunun sonuçlarından biri Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılı devletlerin ekonomik ve politik etkisi altına girmesi, onların arasındaki çekişmelerden etkilenmesi olmuştur. Bu devletler çeşitli gerekçelerle Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmaya başlamışlar, Osmanlı toplum yapısını kendi istekleri doğrultusunda değiştirmeye çalışmışlardır. Kent düzenlemeleri de doğal olarak bunlardan etkilenmiştir.

Türkler daha önce de başka ülkelerden pek çok şey

almışlar, bunları kendilerine uyarlayarak kullanmışlardır. Mimarlıkta Batılılaşma sürecinin başlarında Avrupa ülkelerinde egemen olan Barok ve Rokoko biçem özelliklerinin alınması buna bir örnek olarak gösterilebilir. Ama bu hiçbir zaman bilinçsiz bir öykünme, olduğu gibi aktarma olmamış, süsleme ve düzenleme öğeleri Türk mimarlığının biçimlendirme ilkeleriyle bağdaştırılarak kullanılmıştır. Bunu sağlayan yapı sanatının köklü geleneğidir. Benzer örnekler başka alanlar için de verilebilir. Buna karşılık dışardan alınan şeyler içerde bir temele oturma olanağı bulamazlarsa benimsenmeleri, iyi sonuç veren uygulamalara dönüşmeleri daha zor olmakta, yerleşmeleri daha uzun zaman almaktadır. Kent düzenlemesi alanında günümüze kadar sürerek yaşanan karmaşa biraz da bundan kaynaklanmaktadır.

Türk kent düzenlemesi 19. yüzyılda daha önce tanımadığı bir olguyla karşılaşmıştır, bu da planlama, yani önceden tasarlayarak uygulamadır. Ekonomik ve toplumsal koşullar da kentlerin fiziksel yapısını etkileyen bu sürecin başlamasına neden olmuştur. Planlı kent düzenlemesi çalışmaları tasarlayıcı, uygulayıcı, yönetici gibi insana dayanan kaynaklara olduğu kadar parasal kaynaklara, yasal dayanaklara, yeni kuruluş ve örgütlere de gereksinim göstermektedir. 19. yüzyılın ortalarından başlayarak bütün bunların sağlanması gerekmiştir.

Endüstrileşme Batı toplum ve ülkelerini olduğu kadar, yeryüzünün başka yerlerindeki toplumları ve ülkeleri de etkilemiştir. Bu kavram bir bakıma enerji kullanımındaki değişmeyi anlatır. İnsanlar o zamana kadar bilinenlerden daha güçlü enerji kaynaklarını bulup kullanmaya başlamışlardır. Bunun ekonomik yaşam üstündeki etkilerinden biri üretimin ağırlıklı olarak kapalı yerlerde, yani üretimevlerinde yapılmaya başlamasıdır. Yeni enerji kaynaklarının en çok etkile-

diği alanlardan biri de ulaştırma ve taşımacılık tır. Daha hızlı, daha güçlü taşıtların yapılması, hem insan hem de ham ve işlenmiş madde taşımacılığında devrimci sayılabilecek değişikliklere neden olmuştur. Bu da kırsal kesimden kentlere göçü hızlandırmış, alışverişin yerelden evrensel boyutlara çıkmasına yolaçmıştır.

Endüstrileşmede önde giden Batı Avrupa ülkeleri, alışveriş olanaklarını genişletmek amacıyla üretim araçlarından çok ulaşım araçlarının yayılmasına çalışmışlardır. Kısa bir zaman içinde pek çok yerde yeni limanlar kurulmuş, kanallar ve demiryolları yapılmaya başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu da bundan payını almıştır. Türkiye'de üretimevlerinin kurulmasından çok önce çağdaş ulaşım araçları işlemeye başlamıştır. İlk demiryolu İzmir ile Aydın arasında 1856-1866 yılları arasında yapılmış, bunu başkaları izlemiştir. Başta Ege Denizi üstündekiler olmak üzere tüm kıyılarda limanlar kurulmuştur. Anadolu'nun içinde olsun, deniz kıyısında olsun, bunlardan etkilenmeyen kent yok gibidir. Ege'de İzmir daha önce olduğu gibi yeniden önemli bir merkez durumuna gelmiştir. Karadeniz'de Samsun, Akdeniz'de de Mersin gibi hem limanı, hem de demiryolu bağlantısı olan kentler ise önemsiz birer küçük kasaba iken birdenbire büyüyerek önemli merkezler olmuşlardır.

Ulaşım alanındaki düzenlemeler her ne kadar ağırlıklı olarak Batılı ülkelere hammadde sağlamaya yönelik bir biçimde yapılmışsa da Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içindeki kentlerin ekonomik yaşamını canlandırıcı, nüfuslarının çoğalmasına yolaçıcı etkileri de olmuştur. Ama bu canlanmanın sağlıksız bir yönünün olduğu da unutulmamalıdır. Daha önceki dönemlerde Avrupa ülkelerine dokumacılık, madencilik, dericilik gibi alanlarda işlenmiş ürün satan Anadolu kentleri, bu ülkelerin hammadde isteklerine karşı

koyamayarak yavaş yavaş yalnız hammadde satar duruma gelmişlerdir. Bu da hem onların içlerindeki üretim düzenini, hem de çevrelerindeki kırsal yerleşmelerle aralarında bulunan ilişkiler dengesini bozmuştur. Bu bozulma eskiden önemli olan kentlerin bir bölümünün zayıflamasına, onların yoksullaşıp küçülerek birer kasaba görünümü almalarına yolaçmıştır.

19. yüzyılda Türk kentlerinde nüfus artışına neden olan etkenlerden biri de göçlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bugünkü Türkiye'nin sınırları dışında kalan kesimleri kimi zaman komşu devletlerin saldırısına uğramış, kiminde de ulusal devletler kurulmuştur. Buralarda Türkler'e karşı düşmanlık beslenmesi göçlere yolaçmıştır. 1860'da kurulan İskân-ı Muhacirin (göçmenlerin yerleştirilmesi) Komisyonu, Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesine kadar görev yapmıştır. Çağdaş kent tasarımı düşüncelerinin uygulamaya konmasında biraz da göçmenler için kurulan yerleşmelerin etkisi vardır.

Göçmenlerin yerleştirilmesi sorununu çözümlemek amacıyla çıkarılan buyruklar, herhangi bir haksızlığa yol açmamak için yapılacak evlerin birörnek ve aynı çizgi üstünde olmasını, sokaklarının da eşit genişlikte yapılmasını öngörmekte, başka bir deyişle yerleşme dokusunun niteliklerine ilişkin o zamana kadar bilinip uygulanmayan yeni tanımlamalar getirmektedir. Gerçekten de ister kırsal, ister kentsel bir alanda olsun, göçmen yerleşmelerinin varolan eski yerleşme dokusundan ayrıldığı, bunların dama tahtasını andıracak biçimde birbirini dik kesen yollar ve aralarında kalan dörtgen yapı adalarından oluştuğu görülür. Osmanlı İmparatorluğu'nda kentlerdeki yapıların tasarımına ilişkin ilk yasal düzenlemelerden biri 1849'da çıkan Ebniye Nizamnamesi'dir (Yapı Yönetmeliği). Nizamname kurallarında bu dokuya benzer düzenleme ilkelerinin yeralması, göçmen yerleşmelerinde uygula-

nan yöntemin sonucu olmalıdır.

6. Örgütlenme ve Vakıflar - Osmanlı kentlerinin özelliklerinden biri de içinde yaşayanlar arasındaki toplumsal örgütlenmenin zayıf olmasıdır. Her aile kendi evini, yolunu kendi yapar, kendini geçindirecek mal ve hizmetleri üretir. Kentlerle devlet örgütlerinin ilişkisi yöneticiler, vergi toplayan görevliler tarafından sağlanır. İslâm hukuku açısından bir kentte dinsel konularda düşünce belirtecek bir müftü ile yargı işlerini yürüten bir kadının olması yönetim bakımından yeterli sayılır. (İstanbul'da bu kadıya "İstanbul Efendisi" denir.) Bunlara alışverişi denetleyen, buyruk ve yasaklara uyulmasını sağlayan bir ihtisap ağası ile güvenliği sağlayan bir subaşı da katıldığı zaman kent yönetimi tamamlanmış olur. Bu yöneticiler ile onlara bağlı görevliler geleneklere göreneklere dayanarak, yerinde ve anında verdikleri kararlarla kent içinde düzeni sağlarlar. Kentlerde ayrıca yerel yönetim işlevi olan örgütler bulunmaz.

İçinde yaşayanların gevşek bir biçimde örgütlenmiş olması, kentlerin fiziksel yapısını, düzenlenişini, biçimlenişini de etkilemiştir. Kimi yerlerde yapıldığı gözlenen bayındırlık çalışmaları padişahların ya da yüksek düzey yöneticilerinin girişimleri sonucu gerçekleştirilmiştir, özel olarak bu amaç için ayrılmış kaynaklar, bu tür çalışmaları ülkenin her yanına yaymayı amaçlayan planlama düşünceleri olmamıştır. Bütün bunlar da kentlerde yaşayanların ortaklaşa kullanacağı alan gibi, park gibi bölümlerin ya hiç bulunmamasına, ya da bir raslantı sonucu oluşmasına neden olmuştur. Kentlere devlet yardımının çok az olduğu gözönüne alınırsa, gerekli hizmetlerin nasıl görüldüğü sorulabilir. Bunlar çoğu kez vakıflar tarafından karşılanmıştır. Onun için de vakıf kurumunun Osmanlı - Türk kentlerinin işleyişinde önemli bir rolü vardır.

Adını ayakta durmak, kalmak anlamına gelen Arapça bir sözcükten alan vakıf, belli hayır işlerinin her zaman görülebilmesini sağlamak amacıyla, belli koşullara uyularak kurulan bir toplumsal dayanışma kuruluşudur. Vakfın özellik ve nitelikleri defterlere yazılarak kesinlik kazandıktan sonra, onun işlemesi için bırakılan mülk ya da para, belirtilen amaç doğrultusunda kullanılmaya başlanır. Vakıf Türkler'in bulduğu bir kurum değildir, ama onlar tarafından geliştirilmiştir. Vakıfların dokunulmazlığı vardır, en üst düzeydeki yöneticiler bile onu kolay kolay bozamazlar. Bu özellik, taşınır ya da taşınmaz bütün mal ve mülkün padişaha ait sayıldığı bir yönetim biçiminde, kişisel kazançları hayır işlerine yönelterek, onların hiç değilse bir bölümünün elden çıkmamasını sağlamıştır.

Osmanlı - Türk kentlerinde kamu hizmetlerinin görülmesi için bu kurumdan yararlanılmıştır. Kentlerin dirlik ve düzen içinde olması, temiz tutulması, yapı ve yollarının bakımı gibi pek çok şey bu amaçlarla kurulan vakıflar tarafından karşılanmıştır. Kimi araştırmacılara göre vakıfların kentsel hizmetlere yönelmesinde avarız vergisinin etkisi olmuştur. Arıza sözcüğünün çoğulu olan avarız, olağanüstü durumlarda alınan geçici bir verginin adıdır. Onun sık sık ve gelişigüzel bir biçimde toplanmaya başlaması, hazırlıklı olmayı gerektirmiş, hayırseverler tarafından avarız vakıflarının kurulmasına yolaçmıştır. Bu vakıfların gelirleri yöre halkına yük getirmeden verginin karşılanmasında kullanılmış, vergi ödenmeyen yıllarda ya da ödeme yapıldıktan sonra geri kalan bölümüyle yerel kamu hizmetleri görülmüştür. Bir adı da salgın olan avarız vergisinin 19. yüzyılda Tanzimat'ın duyurulmasıyla kalkmasından sonra gelirler tümüyle bu işlere yöneltilmiştir.

Ama vakıfların yerel yönetimlerin yerini alan kuruluşlar olduğu düşünülmemelidir. Bu kurum herkesin

katıldığı bir karar yeri değildir. Kentin fiziksel işleyiş ve görünümüne ilişkin kararların alınmasını sağlamazlar. Hatta onların kişilerin isteğine bağlı olarak kurulması, hizmetlerin kent merkezinde toplanmasını engellemiş; kaynaklarının kentsel değil, tarımsal üretime dayanması, en büyük kentlerin bile büyük birer köy görünümünde kalmasına yolaçmış; mal varlığını değişen koşullara uyum sağlayacak biçimde kullanacak devingenliğe sahip olamayışı da vakıfların zaman zaman ekonomik güçlüklerle karşılaşmasına neden olmuş, hizmetlerin görülmesini aksatmıştır. Başta İstanbul olmak üzere Osmanlı Türk kentlerinin bakımsız, hatta yıkıntıyı andıran görünüşüne vakıf kurumunun bu durağan yapısının neden olduğunu söyleyen araştırmacılar vardır.

7. Kentsel Hizmetler - Gene de vakıfların kent içi hizmetlerin görülmesindeki en önemli kuruluşlardan biri olduğu söylenebilir. 19. yüzyılda üretim biçimlerinin değişmesi, yeni ulaşım araçlarının alışveriş düzenini etkilemesi, nüfusun kırsal alanlardan kentlere yönelmeye başlaması gibi onların işleyişini olumsuz yönde etkileyen koşullar çoğaldıkça, vakıflar da görevlerini daha zor yerine getirebilir olmuşlardır. 1825'de vakıfların yönetilmesi amacıyla Evkaf-ı Hümayun (sonra Evkaf Nezareti, yani vakıflar bakanlığı, bugünkü Vakıflar Genel Müdürlüğü) adlı bir yönetim birimi kurulmuştur. Kentsel hizmetlerin görülmesi için de yerel yönetimlerin oluşturulması yoluna gidilmiştir. Bu yapılırken, bu alanda belli bir birikimi olan Batı ülkeleri örnek alınmıştır.

Türk kentlerindeki hizmetlerin hepsi vakıflar aracılığıyla görülmemiştir doğal olarak. Kentlerde Hassa Mimarları Ocağı tarafından atanan ve her türlü yapı uygulamasından sorumlu olan, yapı gereçlerini denetleyen, işçi ücretlerini belirleyen, gerekli maliyet hesaplarını çıkarabilen kent mimarları vardır. Ayrıca

yolların geçiş güvenliğini sağlayan ve gerekli onarımları yaptıran derbentçiler, doğrudan yol yapımıyla uğraşan kaldırımcılar, her türlü köprü yapım ve bakımından sorumlu köprücüler olmuştur. Yangına karşı savaşım halkın da katılımıyla askersel birliklere bağlı ya da özel olarak kurulmuş tulumbacılar aracılığıyla yapılmıştır. Yüksek düzeydeki yöneticiler dışında kalanların ata binmesi yasak olduğundan, kent içinde araç taşımacılığı önemli bir sorun olmamıştır. Haliç ya da Boğaziçi gibi su yolları olan İstanbul'da bir kıyıdan ötekine ulaşım (dolmuş) kayıklar(ı) aracılığıyla sağlanmıştır.

Kentin güvenliğinden genellikle askerler sorumludur. İstanbul'da bu görev doğrudan Yeniçeri Ocağı'na ait olmuştur. Topkapı Sarayı çevresi ile Hocapaşa ve Ahırkapı yöreleri Cebecibaşının, Kasımpaşa ile Galata Kaptan Paşa'nın, Tophane ve Beyoğlu semtlerinin zabıta işleri de Topçubaş'ının denetimi altındadır. Sarayların bahçesinde çalışmak üzere kurulan Bostancı Ocağı'nın görevlerine önce bu bahçelerin korunması katılmış, bu da daha sonra kıyıların güvenliğinin sağlanması yönünde genişletilmiştir. Böylece Haliç'in iki yakasının, Boğaziçi'nden Kavaklar'a kadar uzanan Rumeli ve Anadolu kıyılarının, Üsküdar, Kadıköy, Adalar ve Yeşilköy yörelerinin güvenliğinden Bostancıbaşı sorumlu olmuştur. Zamanla bostancıbaşıların izni olmadan onların sorumluluğu altındaki yerlerde hiçbir yapının yapılamayacağı, yapılan yapılardan da onların vergi alacağı gibi bir kural oluşmuştur. Bunun denetim altına alınması amacıyla "Bostancıbaşı defterleri" adı verilen kayıtlar tutulmuştur. Bugün bu defterler en ince ayrıntısına kadar neyin nerede olduğunu yazan çok değerli belgeler durumundadır. Osmanlı kentlerinde ayrıca zaman zaman nüfus ve yapı sayımları da yapılmıştır.

8. Kentlerle İlgili Belgeler - Yeri gelmişken Osmanlı -

Türk kentleriyle ilgili çalışmalara kaynaklık eden öteki belgelere de değinmek yararlı olacaktır. Bunlar vergi ödeyeceklerin yazılı oldukları tahrirler ya da defter-i hakaniler, şer'i mahkemelerin tarih sırasıyla tutulmuş kayıtları olan şer'iye sicilleri ya da kadı defterleri, vakfiye ya da vakıfnamelerdir. Bir de il (Osmanlılar'da vilayet ya da eyalet) yıllıkları niteliğinde olan salnameler vardır. Bunlara Türk ya da yabancı gezginlerin yazdığı seyahatnameler de eklenebilir. Bu belgelerin çoğu 19. yüzyıldan kalmadır. Osmalı mimarlarının çalışmalarını anlatan yapıtlar da genellikle yapılan işlerin dökümü niteliğini taşıdığından kaynak işlevi görürler. Türk sanatçıları tarafından yapılmış minyatürler, Batılılar tarafından yapılmış kazıresimler vardır. Bunların en eskilerinden ve en ünlülerinden biri Matrakçı Nasuh (- 1564) tarafından yapılan ve Osmanlı İmparatorluğu içindeki çeşitli kentleri gösteren minyatürlerdir.

9. *Yerel Yönetimler* - Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehreminliği diye bir görev olmuştur, ama bu son zamanlarda kullanılageldiği gibi belediye başkanı karşılığı bir görev değildir. Saraya bağlı dört eminlikten biri olan Şehreminliği, 19. yüzyıla kadar sarayın yiyecek ve giyecek gereksinmesini karşılayan, görevlilerin aylıklarını ödeyen, sarayla ilgili taşımacılık işlerini yapan bir kuruluştur. Görevlerinin arasında saray ve devlete ait yapım ve onarım işleriyle ilgilenmek de vardır. Mimarbaşı yönetimindeki Hassa Mimarları Ocağı bu eminliğe bağlıdır. Şehreminleri yapı gereçlerini sağlar, harcamaları karşılar, sanatçı ve işçilerin günlüklerini öder, bunlarla ilgili defterleri tutarlar. Yapı işleriyle ilgileri yönetimsel düzeydedir. İstanbul'un alınmasından sonra Hızır Bey şehreminliğine atanmış, yaptığı ilk işlerden biri de II. Mehmet'in (Fatih) isteği üzerine kentte hasar gören yapıları belirlemek olmuştur.

İstanbul büyük bir kent olduğundan dört kadılığa ayrılmıştır. Sur içinde kalan bölüm İstanbul Kadılığı'dır. Eyüp dolaylarındaki kadılığın adı Haslar Kadılığı'dır (Havas-ı Konstantiniye). Küçükçekmece, Büyükçekmece, Çatalca ve Silivri bu kadılığa bağlıdır. Öteki iki kadılık ise Galata ve Üsküdar kadılıklarıdır. İstanbul Kadılığı dışında kalan bu üç kadılığa Bilad-ı Selase (üç şehir) Kadılıkları da denmiştir.

Kentlerin yaşayış ve işleyişi açısından önem taşıyan yerel yönetimler 19. yüzyılda kurulmaya başlamıştır. Bunların çalışmalarına geçmeden önce, bu yüzyılda ortaya çıkan ve başka şeyleri olduğu gibi kent düzenlemelerini de etkileyen bir eğilime daha değinmek gerekir. Bu da padişahın ülke yönetiminde söz sahibi olan tek kişi olmaktan çıkıp, yetkilerinin giderek başka kişi ve kuruluşlara aktarılmasıdır. 1923'de cumhuriyetin kurulmasıyla doğal sonucuna ulaşacak olan bu sürecin en önemli örneklerinden biri, Meşrutiyet adıyla iki kez kurulan ve yasama yetkisini meclislere bırakan uygulamadır. Ama bunlardan da önce saraya bağlı olan kimi örgütler ayrı yönetim birimlerine dönüştürülmüştür.

Bu durumdan büyük ölçüde etkilenen kuruluşlardan biri imparatorluk düzeyinde yapı tasarlama ve kent düzenleme hizmetlerini yürüten Hassa Mimarları Ocağı'dır. 1831'de saraydaki dört eminlikten biri olan Şehremanetine bağlı mimarbaşılık kaldırılmış, görevlerinin önemli bir bölümü yeni kurulan Ticaret ve Nafia Vekaleti'ne (alışveriş ve bayındırlık bakanlığı) aktarılmış, bir bölümü de Evkaf Nezareti ile Belediye Daireleri arasında paylaştırılmıştır. Bu gelişmenin önemli bir sonucu vardır: Tarihinde ilk kez tasarlanarak düzenlenme sorunlarıyla karşı karşıya kalan Türk kentleri, bu döneme onu gerçekleştirmeye en yakın uğraş alanında, yani mimarlıkta, örgütsel bir bölünme, başka bir deyişle bu alanda yetki ve sorumlulukların

kimde olacağının belirgin olmadığı bir boşluk yaşanırken girmektedir.

Bunlara 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın, 1840'da da uğraş loncalarının kaldırılmasının etkileri de eklenebilir. Yeniçerilerin kentin temizlik işlerini yaptırdığı, kaldırımcılık, köprücülük gibi hizmetleri görenlerin de öteki esnaf gibi örgütlenmiş olduğu düşünülürse, bu örgütlerin kaldırılması kent içi hizmetleri aksatmıştır. Yerel yönetimler kurulup bu işleri üstleninceye kadarki boşluk, büyük kentlerde bundan kazanç sağlamayı amaçlayan yabancı şirketler ile özel girişimciler tarafından karşılanmıştır. Küçük kentlerde ise bu hizmetler ya halktan kişiler tarafından yapılmışlar, ya da yapılmaz olmuşlardır. Yabancı şirketlerin daha çok tren, tramvay, tünel, vapur gibi ulaşım hizmetleri konusunda ayrıcalıklar (imtiyaz) elde ettiği görülür. Yüzyılın sonuna doğru su ve havagazı, 20. yüzyılın başında da elektrik donanımları kurup işletmek gibi hizmetler bunlara katılmıştır. Böylece kentlerde kamu hizmeti sağlayan kuruluşlar arasında etkileri günümüze kadar süren bir dağınıklık ve çok başlılık ortaya çıkmıştır.

10. Örnek Daire - Yeniden kentsel hizmet örgütlerine dönecek olursak, Türkiye'de çağdaş anlamdaki ilk yerel yönetim birimi 1857'de İstanbul'da kurulan 6. Belediye Dairesi'dir. Paris örnek alınarak İstanbul 14 yerel yönetim bölgesine ayrılmış, Nümune Dairesi, yani örnek daire olarak adlandırılan bu kuruluş da ilk uygulama için bir tür pilot bölge olarak belirlenen ve yabancıların daha yoğun olduğu Galata - Beyoğlu bölgesinde görev yapmaya başlamıştır.

Muhassıllık Meclisleri gibi kimi öncülerinin bulunmasına karşın 19. yüzyıldaki ilk yerel örgütlenme girişimleri 1839'da açıklanan Tanzimat Fermanı'ndan (düzen verme buyrultusu) sonra başlamıştır. Bu dönemdeki çağdaşlaştırma çalışmalarına koşut olarak

1854'de İstanbul Şehremaneti ile ona bağlı bir Şehir Meclisi kurulmuş, 1855'de de kentin düzeninden sorumlu bir çalışma birimi olan İntizam-ı Şehir Komisyonu oluşturulmuştur. Bir yerel yönetim kurma denemesi olan Şehremaneti'nin çalışmalarını değerlendiren bu komisyonun önerisi üzerine 1857'de İstanbul 14 bölgeye ayrılmış, bunlardan Beyoğlu-Galata bölgesindeki 6. Daire de kimi ayrıcalıklarla donatılarak çalışmaya başlamıştır. Bu örgütlenme türünün öteki kentleri de kapsayacak biçimde yaygınlaşması zaman almıştır. İstanbul'da bile belli aralarla yeniden düzenlenen Şehremaneti durmuş oturmuş bir kurum durumuna gelememiş, yerel yönetimler ancak cumhuriyetin kurulmasından sonra bir ölçüye kadar işleyen örgütler olabilmişlerdir.

6. Daire bölgesind e temizlik, aydınlatma, ulaşım, esnaf denetimleri, kaldırım, yol ve lağımların yapım ve onarımı, bir ilk yardım hastanesi olan Mecruhin Hastanesi ile bir zührevi (cinsellik) hastalıklar(ı) hastanesi olan Nisa Hastanesi'ni kurmak gibi sağlık hizmetleri, gömütlüklerin yerine parklar yapma, yangınlardan sonra yolları genişletme, yapılarda gereç olarak taş ya da tuğla kullanılmasını özendirme, bölgenin bir kadastro haritasını hazırlatma gibi çalışmaları başarıyla gerçekleştirmiştir. 1877'de bu kuruluşun ayrıcalıkları kaldırılmış, 6. Daire doğrudan Babıali'ye, yani hükümete bağlı olmaktan çıkarılarak yeniden örgütlenen İstanbul Şehremaneti'nin 20 dairesinden biri durumuna getirilmiştir. Onun çalışmalarından elde edilen deneyimler, yerel yönetimlerin çalışma biçimini yeniden düzenleyen girişimler için yol gösterici olmuştur. Bunlara örnek olarak 1870'de İstanbul'da yapılacak bayındırlık işlerinin Nafia Nezareti'nden alınarak Şehremaneti Hendesehanesi'ne (belediye mühendisliğine), sular yönetiminin de Maliye ve Evkaf Nezareti'nden alınarak Şehremaneti'ne bağlanması, kimi

vergilerin bu kuruluşa bırakılması gibi düzenlemeler gösterilebilir.

11. Haritacılık Çalışmaları - Bir yerde planlı düzenleme yapılabilmesi için oraya ilişkin verilerin bilinmesi gerekir. Kent tasarımı sözkonusu olduğunda bu nüfus ve yapı sayımlarının yapılması, ulaşımın nitelik ve niceliğinin saptanması, çeşitli ölçeklerdeki harita ve konum planlarının hazırlanması gibi araştırma ve durum saptama çalışmaları anlamına gelir. Her ne kadar Osmanlılar'ın Piri Reis (öl: 1554) gibi denizciler tarafından büyük başarıyla uygulanan bir haritacılık geleneği olmuşsa da, bunun daha sonra sürdürülmediği, kent düzenlemelerinde de bu araçtan yararlanılmadığı görülmektedir. Bu tür çalışmaların gerekli olduğu anlaşılınca başta İstanbul olmak üzere çeşitli kentlerin haritalarının yapılmasına başlanmış, bunun için de yabancılardan yararlanılmıştır.

Fransız mühendisi Kauffer'in 1786'da yaptığı harita, kent düzenleme amacıyla kullanılabilecek nitelikteki ilk çalışma olsa gerektir. Sonraları ünlü bir general olacak olan Alman subayı Moltke de askersel ateşe olarak İstanbul'da bulunduğu sırada bir harita yapmış ve 1842'de tamamlamıştır. Anlatılanlardan bunun üstünde yalnız yapılarla yolların o andaki durumları değil, ilerde yapılacakların nasıl olması gerektiğine ilişkin notların da bulunduğu anlaşılmaktadır, bu da onun bir tür imar planı gibi kullanılmak istendiğini düşündürmektedir. 1847'de Mühendishane öğrencileri İstanbul'un haritasını çıkarmışlardır. Harita yapımı çalışmaları daha ilerde de sürmüş, özellikle yangın sigortası yapan şirketler ayrıntılı haritalar çizdirmişlerdir. Zamanla bu çalışmalar öteki kentleri de kapsayacak biçimde yaygınlaşmış, hatta çoğu yerde kent planı yapmak ile eşanlamlı görülmüştür. Daha önceki dönemlerde yetersiz ve düzensiz olarak yapılan nüfus durumu ile yapı varlığını ortaya çıkaracak sayımlar,

sınırlı ve yerel düzeyde kalacak biçimde de olsalar, bu dönemde de sürdürülmüştür.

12. Kentlerde Yollar ve Altyapı - Türk kentlerinde yol önemli bir öğe olmamıştır. Yollar düzensiz, kaplamasız, bakımsız, dardır, araç trafiğine göre düşünülmemişlerdir. İnsan ve binek hayvanları tarafından kullanılırlar. Yayalar için ayrı, taşıtlar için ayrı bölümleri yoktur. İstanbul gibi büyük kentlerde bile yollar ancak 19. yüzyılda Arnavut kaldırımı denen yuvarlak kaba taşlarla kaplanmıştır. Yolların planlanarak yapıldığına, kentlerde önemli anayolların açıldığına ilişkin bilgilere de çok sık raslanmaz. Yollar önem derecelerine göre basamaklanmadıklarından yapıları onlara koşut olacak ya da aksları üstüne gelecek biçimde yerleştirmek gibi düzenleme kaygıları da olmamıştır. Bu kuralın dışında kalan tek örnek Edirne'dedir. Mimar Sinan bu kentte yaptığı Selimiye'yi kente giren ve birbirini dik kesen dört yolun aksları üstüne gelecek biçimde yerleştirmiştir. Öyle ki, Evliya Çelebi Edirne'ye giren yollardan hangisi seçilirse seçilsin, caminin kubbesi ortada, iki yanında da birer minare olacak biçimde göründüğünü anlatır. Bu uygulama daha ilerde sürdürülmemiştir.

Türk kentlerinde alanlar da yoktur. Alan yolların kesişme noktalarında yeralan genişlemedir. Kent içinde bir yolun iki yana doğru genişlemesi gibi raslantısal, bir yapı adasının özel amaçlarla boş bırakılması gibi bilerek düzenlenmiş olanları da olabilir. Osmanlılar Bizanslılar'dan aldıkları kentlerde buldukları alanların üstüne bir süre sonra yapı yaparak ortadan kaldırmışlardır. İstanbul'da Sultanahmet'deki Atmeydanı (eski Hippodrom) Topkapı Sarayı'na yakın oluşu nedeniyle, Türkler'in genellikle sarayların önünde boş yerler bırakmaya özen göstermeleri sonucu alan özelliğini koruyabilmiştir. Buna karşılık kentlerin dışında düzlük alanlar, bayram ve panayır

yerleri bulunur. Buralarda gösteriler, karşılaşma ve yarışmalar, geçit törenleri, eğlenceler düzenlenir. Ayrıca kentin yakın çevresindeki doğal güzellikler gezinti (mesire) yeri olarak kullanılırlar.

Türk kentlerinde alan olmayınca alan düzenlemesi de olmamıştır. Başka bir deyişle, sınırları belirli, kimi yerlerde vurgulanmış, sütunlu yollar (arkatlar), kemerler, anıt ya da başka tür özel yapılar ile süslenmiş açık mekânlar oluşturma çabası görülmez. Yapı yüzleri üstünde bulundukları sokak ve alanlardan bağımsız bir biçimde tasarlanırlar. Yol ve alanlara bakan, onların içinde ya da yanında yeralan çeşme, sebil gibi yapılar olmuştur, ama bunlar işlevleri gereği oradadırlar, yol ya da alanı mimarlık açısından varsıllaştırmak üzere oraya konmadıkları gibi, çevreleri de özel olarak düzenlenmemiştir.

Gene de yol ve kaldırım yapıcıları, köprücüler olmuştur. Ayrıca çeşitli zamanlarda çıkarılan buyrultular bunların bakımına ve biçimine ilişkin hükümler içerirler. 1593/94 tarihli biri kaldırımları bozanlara, üstlerine pis su akıtanlara engel olunmasını buyurmaktadır. Bir başkası yaşlıların yürümesini zorlaştırdığı için basamaklı kaldırımlar yapılmamasını istemiş, 1699 tarihini taşıyan biri de dükkan sahiplerine önlerindeki yaya kaldırımlarını onarma zorunluluğunu getirmiştir.

Tüm eski kentlerde olduğu gibi Türk kentlerinde de sınırlı bir temiz su donanımı olmuştur. Temiz su kuyulardan, mahallelere getirilmiş çeşmelerden sağlanır. Her evin atık suyunu toplayan bir pissu ağı da (lağım) yoktur. Kimi yoğun yerleşmelerde kanallar olursa da genellikle her ev kendi bahçesindeki çukurlarla bu sorunu çözümler. Yollar aydınlatılmaz, hava kararddıktan sonra sokağa çıkmak yasaktır, bunu yapmak zorunda olanlar da ellerine fener alırlar. Doğal olarak evlere ve öteki yapılara enerji getiren ba ğlantılar da

yoktur. Bütün bunlar 19. yüzyılda önem kazanmaya başlamıştır.

1776'ya kadar eski tarihlerde İstanbul'un Fener ve Balat semtlerinde birbirine dik yollarla oluşturulan bir yerleşme düzeni uygulandığı görülür. Bunun nedeni bu semtlerin yangın bölgesi olmasıdır. Osmanlı kentleri ahşap konutları nedeniyle her zaman yangın tehlikesi içinde yaşamışlardır. İstanbul'un yoğunluğu bunu burada gerçek bir karabasan boyutuna ulaştırmış, kimi zaman günlerce süren yangınlar evleri, sokakları değil, mahalleleri yokeden bir yıkım (afet) boyutlarına varmıştır. Yangın yerleri kimi zaman eski durumları korunarak, kimi zaman da yeniden yapı adalarına bölünüp yerleşmeye açılmıştır. 19. yüzyılda buralarda yapılan kent düzenlemesi çalışmaları, biraz da çıkmaz sokakları tutmayan Batılıların etkisiyle, birbirini dik kesen yollar ve aralarında kalan dörtgen yapı adaları biçiminde yapılmaya başlamıştır. III. Selim (1789-1807) döneminde Üsküdar'da kurulan ve bu padişahın adıyla anılan Selimiye Kışlası çevresindeki yerleşme de böyle düzenlenmiştir.

13. İlk Planlama Çalışmaları - Kent parçalarını değil de kenti bir bütün olarak ele alan ilk düzenleyici plan çalışmalarına da 19. yüzyılda raslanır. Bir istihkam subayı iken 1840'da Londra'ya eğitime gönderilen, döndükten sonra da Mühendishane-i Berri-i Hümayun'a atanan Bekir Paşa, İstanbul için bir plan hazırlamıştır. Günümüze gelmemiş bu plana göre İstanbul'da bulunan bütün anıtsal camilerin çevresine alanların yapılması, onları aksları üstüne alan geniş yolların açılması öngörülmektedir. 1854'deki Aksaray yangınından sonra buranın planlanması Luici Storari adlı bir İtalyan mühendisine yaptırılmışsa da daha ilerki çalışmalar Türkler'e yaptırılmıştır. İstanbul'da 1864'de çıkan ve Kumkapı'dan Aksaray'a kadar 3000'e yakın yapıyı kullanılmaz duruma getiren Hocapaşa

yangınından sonra, bu alanın düzenlenmesi için üyeleri Türkler'den oluşan ve bir tür imar komisyonu sayılabilecek Islahat-ı Turuk (yolları düzeltme) Komisyonu kurulmuş, bölgenin haritalarını yapma işini de Genel Kurmay Başkanlığında çalışan Türk subayları üstlenmiştir.

Bu çalışmalar sırasında ahşap yapı yapılmasına izin verilmediği, yapı gereçlerini ucuzlatıcı önlemler alınarak kireç, taş ve tuğla kullanımının özendirildiği, yalnız yapıların değil, yol ve kaldırımların da yapıldığı, yeni açılan caddelerin lağımlarının da düşünüldüğü bilinmektedir. Komisyonun İstanbul'da bulunan Divan Yolu (bugünkü Yeniçeriler Caddesi), Unkapanı caddesi, Babıali (sonra Ankara) caddesi, Galata'da Azapkapı ile Karaköy caddeleri gibi yolların, Ayasofya'nın önü, Beyazıt Alanı gibi alanların açılması ya da genişletilmesi konusunda da etkili olduğu anlaşılmaktadır. 1864'de çıkarılan Turuk ve Ebniye Nizamnamesi (yapı ve yollar yönetmeliği), bu kuruluşun deneyimlerinden yararlanıldığını gösteren maddeler içermektedir.

14. Yasal Düzenlemeler - 19. yüzyıldaki yasal düzenlemeler içinde en önemli olanı 1882'de çıkan Ebniye Kanunu'dur (yapılar yasası). Kimi maddeleri 1970'lere kadar yürürlükte kalmış olan bu yasayı, Osmanlı İmparatorluğu döneminde çıkan ve yapay fiziksel çevre düzenlemesi çalışmalarını belli kurallara bağlayan ilk çağdaş yasa olarak nitelemek yanlış sayılmaz. Yasaya göre yerel yönetimler yapacakları düzenlemelerin haritasını yapmak ve kamuoyuna duyurmak zorundadır. İstanbul'da boş arsa ya da bostan gibi yerlerin yapılaşmaya açılması kurallara bağlanmıştır. Buralarda belli bir bütünlüğü olan alanların bozulmamasına özen gösterilecek, okul ve karakol gibi kamu yapıları için yer ayrılacak, yol yapımında çıkmaz sokaklardan kaçınılacak, kaldırım ve lağımlar yapıla-

caktır. Çamlıca ve Boğaziçi'ndeki ifrazların, yani yeni yerbölümleme (parselleme) çalışmalarının bir dönümden küçük olmayacağını öngören maddeler vardır. Yasada tek yapıların yapım kurallarına ilişkin ayrıntılar da yeralmaktadır.

20. yüzyıl başlarında Fransız tasarımcılarına kent düzenleme çalışmaları yaptırılmışsa da, bunlar daha çok İstanbul'un bakımsız görünümünü ortadan kaldırmaya yönelik olmuş, planlamacılık açısından yenilik getirmediği gibi, İstanbul dışındaki kentlerde de etkili olmamıştır. İkinci Meşrutiyet'in kurulmasından sonra İstanbul Şehreminliği'ne getirilen Cemil Topuzlu (1866-1958) Paşa da iki yıllık görev süresi içinde görmüş olduğu Avrupa kentlerindekilere benzer düzenleme çalışmaları gerçekleştirmiştir. Bu dönemde yangın yerleri kamulaştırılmış, bu bölgelerde altyapı donanımları kurulmuştur. Ayrıca Gülhane, Sultanahmet, Fatih ile Üsküdar'daki Doğancılar Parkı gibi bahçeler açılmıştır.

15. Türk Kentlerinde Yeşil - İstanbul da içinde olmak üzere Osmanlı kentleri yeşil kentlerdir, ama bu bireysel bir yeşildir, kentin gevşek dokusundan, en çok iki katlı olan evlerinin bahçeli olmasından kaynaklanmaktadır. Ortak yolların, alanların, parkların olmayışı, herkese açık yeşil alanların oluşturulmasını engellemiştir. Klasik Osmanlı mimarlığında bu kuralın dışında kalan tek yapının Süleymaniye külliyesinin haziresi (cami bahçesinde bulunan gömütlük) olduğu anlaşılmaktadır. İçinde I. Süleyman (Kanuni) ile eşi Hürrem Sultan'ın türbelerinin bulunduğu bu hazire bir gül bahçesi biçiminde düzenlenmiştir. Bugünkü sıkışık gömütlüğe dönüşmeden önce burasının 18. yüzyılın sonlarına kadar düzenli bakım gören ve kamuya açık bir park gibi kullanıldığı, Evliya Çelebi'nin onu "gülistan" diye betimlemesinden de anlaşılmaktadır. Araştırmacılar 1778'de II. Mustafa'nın kızı Safiye

Sultan'ın buraya gömülmesinden sonra bahçenin hızla gömütlerle dolduğunu, yerinin yükseltildiğini ve özgünlüğünü yitirdiğini söylemektedirler. Bu süreç günümüze kadar sürmüştür.

Osmanlı kent düzenlemeleri içinde Lale Dönemi'nin de özel bir yeri olduğunu söylemek gerekir. Bu dönemde, özellikle İstanbul'da, Avrupa örneği herkese açık bahçeler, parklar, gezinti yerleri düzenlenmiştir. Dönemin yapılan her şeyi yakıp yıkan bir ayaklanmayla kapanması bu gelişmeyi durdurmuş, benzer girişimler ancak bir buçuk yüzyıl sonra yeniden sözkonusu olabilmiştir.

Oysa öteki İslâm ülkelerinde olduğu gibi Türkler'de de içinde gezinilen, dinlenilen, güzelliklerinden yararlanılan bahçeler kurmak bir sanat sayılmıştır. Bu kültürü paylaşan ülkelerde bahçe cenneti simgelemektedir. İklimsel nedenlerle su önem taşır. İslâm bahçe düzenleyicileri ark, havuz, fıskiye gibi su yapılarını başarılı biçimde kullanmışlardır. Bu tür su yapılarının simgesel anlamlar yüklendiği, yönetici konumundaki kişileri hem karaların , hem denizlerin egemeni olarak gösterdiği bilinmektedir.

Gölge veren ağaçlar, tarhlar içinde düzenlenmiş çiçekler, çardaklar, kameryeler, gezinti yolları bahçe öğeleri arasındadır. Özellikle İran mimarlığında bahçe düzenlemesi çok gelişmiş, buna o ülkeye egemen olan Türkler'in de katkısı olmuştur. Timurlular bu bakımdan uluslararası bir üne sahiptir. Semerkant, Tahran, Şiraz, İsfahan başka özelliklerinin yanısıra bu dönemden kalan bahçeleriyle de anılırlar. Hindistan'a egemen olan Babür'ün de (1483-1530) bu alanda çalışmalar yaptırdığı bilinmektedir. 17. yüzyılda Şah Cihan tarafından eşi Mümtaz Mahal için yaptırılan Tac Mahal'in çevresindeki 8 hektarlık arazi, içinde dolaşılabilen, ağaçlarındaki yemişleri serbestçe koparılabilen, kamuya açık bir bahçe biçiminde düzenlenmiştir.

Türk evlerinin de bahçeleri vardır, ama bunlar daha çok meyve ve sebze yetiştirmeye yönelik, yararcı bahçelerdir. Doğal olarak gölgeliklerinden yararlanmak, varsa küçük havuzunun başında, çiçeklerinin karşısında oturup dinlenmek için de kullanılmışlardır. Osmanlılar'ın saray bahçeleri olmuştur. Bunların düzenli ve bakımlı olduğu, süs bitkileri gibi kimi ürünlerinin saray dışında satışa sunulduğu bilinmektedir. Ama Türk kentlerinde kamuya açık park düzenlemeleri 19. yüzyıldan sonra yaygınlaşmıştır. İstanbul'da 1865-66 yıllarında yapılan Taksim Bahçesi ilk örneklerden biridir. Belediye, halk, millet bahçesi gibi adlarla da anılan bu parklar arasında Sarıkaya (1868-69), Tepebaşı (1870-71), Sultanahmet (1871-72), Bakırköy, Tophanelioğlu bahçeleri vardır. I. Abdülaziz (1861-1876) döneminde Büyük Çamlıca Parkı açılmıştır. 1908'de İkinci Meşrutiyet'in kurulmasından sonra kimi köşk ve kasır bahçeleri halka açık parklara dönüştürülmüştür. Osmanlı sarayına bağlı Bebek Kasrının bahçesi bu tarihte, Gülhane Parkı da 1911'de genel kullanıma açılmıştır.

VI. Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyetin duyurulması Osmanlı İmparatorluğu'nda başlatılan çağdaşlaşma çalışmalarının da daha bilinçli bir düzeye getirildiği ve kararlı bir biçimde uygulanarak sürdürüldüğü bir dönemin başlaması anlamına gelir. Bunun kent düzenlemesi açısından taşıdığı anlam şu olmuştur: Bu dönemde kent düzenleme çalışmaları giderek daha planlı biçimde yapılmaya, kentlerde yaşayanlar daha çok söz sahibi olmaya, hizmetler ülkedeki her yerleşme birimini kapsayacak biçimde yaygınlaştırılmaya başlamıştır. Bu her alanda başarılı sonuç alındığı anlamına gelmez. Çağdaş Türk kent düzenlemesinin çözüm bekleyen

pek çok sorunu vardır. Cumhuriyetin ilk yılları kent düzenleme çalışmalarında çağdaş ilke ve yöntemleri benimsemiş olduğu, böylece de daha sonraki çalışmalara yol gösterdiği için önem taşır.

Cumhuriyet kurulduğunda yöneticiler önemli kent tasarımı sorunlarıyla karşı karşıya kalmışlardır. Bunlardan biri Kurtuluş Savaşı sırasında yakılıp yıkılmış kentlerin yeniden yapılmasıdır. Bir başkası artık Türkiye'nin yönetiminde olmayan komşu ülkelerdeki Türkler'in anayurda gelmeleri ile ortaya çıkan göç ve yerleştirme sorunlarıdır. Başka bir sorunlar kümesi de Ankara'nın yeni başkent olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu döneminde geri kalmış bütün kentlerin çağdaş düzeye getirilmesi gerekmektedir. Bunlara örgütlenme, yasal düzenleme ve eğitim alanındaki çalışmaları da katmak gerekir. *Kentlerin kırsal yerleşmelerle ilişkilerini yeterli düzeye* çıkaracak önlemlerin alınması, yani bakımlı ve güvenli altyapı tesislerinin kurulması da çözüm bekleyen sorunlardan biridir. Cumhuriyet yönetimi, elindeki sınırlı olanaklarla bunları çözmeye çalışmıştır.

İlk sorunun çözümlenmesi için 1925 yılında bir yasa çıkarılmıştır. Buna göre bir yerel yönetim bölgesi içinde 150'den çok yapının yanmış olduğu mahalleler ile bunlara bitişik olan bostan, bağ, bahçe ve arsa gibi yerler "tarla" sayılmakta, buraların yeniden düzenlenmesi için de planlarının hazırlanması istenmektedir. Bu yasa, herhangi bir yerde o zamana kadarki mülkiyet koşullarını yok sayarak yeni düzenlemeler yapmaya olanak veren ve kent tasarımı dilinde "hamur kuralı" olarak adlandırılan kuralın, cumhuriyet dönemindeki ilk uygulamalarından biri olmuştur. Daha ilerde, 1928'de önce Ankara Belediyesi'ne, 1933'de de öteki belediyelere yangın yeri dışındaki arsaları da bu kural uyarınca birleştirme, bölme, dağıtma ve düzenleme yetkileri verildiği görülecektir.

Bu yasanın bir uygulaması İzmir'de olmuştur. Düşmanın bu kentten kaçarken başka yerlerde de yaptığı gibi arkasında yanmış ve yıkılmış bir kent bırakmış olması, burada yeni düzenleme çalışmalarının yapılmasını gerektirmiştir. Kentin planlanması yalnız haritacıların yaptığı çalışmalarla sınırlı kalmamış, Fransız kent tasarımcısı Rene Danger'e bir plan yaptırılmıştır. O da eski gömütlüklerin bulunduğu alana daha sonra Kültür Park'a dönüşecek olan Bahri Baba parkını yerleştirmiş, Alsancak'a kadar olan yörede dairesel ana yollar ile onları ışınsal olarak kesen bağlantı yolları öngören bir taslak hazırlamıştır.

İkinci sorunun çözümü için Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti (değişim, bayındırlaştırma ve yerleştirme bakanlığı) kurulmuştur. Bu bakanlığı 1920'de kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk hükümetinde yeralan Bayındırlık Bakanlığı'yla karıştırmamak gerekir. "İmar etmek" şenlendirmek, bayındırlaştırmak anlamına gelir, ama küçük bir anlam değişmesi bayındırlık işlerinden köprü, liman, yol, baraj, havaalanı yapımı gibi hizmetlerin anlaşılmasına neden olmuş, imar sözcüğü ise daha çok yerleşmelerin düzenlenmesini anlatacak biçimde kullanılmıştır. Bu nedenle zaman zaman Bayındırlık Bakanlığı'nın yanısıra İmar ve İskân Bakanlığı da olmuştur. Mübadele, İmar ve İskân Bakanlığı'nın önemi, içinde konut yapımıyla ilgilenen ilk kamu örgütünün yeralmasıdır. Bu bakanlığın görevleri daha sonra İçişleri Bakanlığı'na aktarılmış, İskân Genel Müdürlüğü de aynı bakanlığa bağlanmıştır.

1. Ankara'nın Düzenlenmesi - Ama doğal olarak en büyük ilgiyi Ankara çekmiştir. Bu kent başkent olduktan sonra hızla büyümeye, çeşitli yapılarla donatılmaya başlamıştır. Atatürk onun çağdaş bir görünüm kazanmasını istemektedir. Daha 1924 gibi erken bir tarihte Heussler adında bir Alman tasarımcı tarafın-

dan biri eski Ankara, biri de Yenişehir ile ilgili iki yerel planın yapıldığı bilinmektedir. 1925'de Ali Haydar Bey'in Ankara Şehreminliği'ne (belediye başkanlığına) getirilmesiyle kentteki ilk yeşillendirme çalışmaları da başlamıştır. Bu yıllarda Ankara Bahçeler Müdürü olan tarım mühendisi Refet Dikerman, daha sonra Gençlik Parkı'nın kurulacağı alanda bulunan bataklığın kurutulması ve Ankara'nın iklim koşullarına uygun ağaçların belirlenmesi konularında öncü nitelikte çalışmalar yapmıştır. Gene aynı yıl çıkarılan bir yasa ile bugünkü Yenişehir bölgesinde bulunan 4 milyon metre karelik bir alanın Ankara Şehremaneti tarafından kamulaştırılması sağlanmıştır. Böylece düzenleme çalışmalarının yalnız eski Ankara'da kalmayıp kente kazandırılan yeni yerleşme alanlarında da sürmesine olanak sağlanmıştır. Bu yasa aynı zamanda devlete ve yerel yönetimlere konut yapmak amacıyla kamulaştırma yetkisi veren, kamulaştırma bedellerinin de vergiye kayıtlı değerler üstünden saptanacağını öngören ilk yasa olması bakımından ilgi çekicidir. 1927'de de Lörchler adlı bir tasarımcı Yenişehir için bir plan hazırlamıştır.

Bu ve benzeri girişimler Ankara'nın özel, hatta öncü konumunun anlaşıldığını gösterir. Bu durum daha ilerki yıllarda da sürmüş, 1928 tarihli bir yasayla kurulan Ankara Şehri İmar Müdürlüğü, bu kente ilişkin düzenleme çalışmaları yapma görevinin yanısıra başka yerleşmeler için yapılacak kent planlarını onaylama yetkisiyle de donatılmıştır. Ankara İmar Müdürlüğü Şehremaneti'ne, yani belediyeye değil, İçişleri Bakanlığı'na, yani hükümete bağlı olarak kurulmuştur. Aynı yıl bu kent için sınırlı bir uluslararası kent tasarımı yarışması açılması kararlaştırılmış, buna katılan üç uzmandan biri olan Hermann Jansen'in (öl. 1947) planı uygulanmak üzere seçilmiştir. Böylece Türk kent tasarımı tarihinde ilk kez bir kentin düzen-

lenmesi için yarışma açılmakta, bunun Batılı kent tasarımcılarının katılmasını sağlayacak biçimde uluslararası düzeyde yapılmasıyla da planın en yeni çağdaş anlayışlar doğrultusunda olması istenmektedir. Böylece Türk kent düzenlemesi çalışmalarında yeni bir dönem başlamış olmaktadır.

Jansen planı gösterişli olmaktan çok toplumsal kaygılar içeren bir tasarımdır. Ankara'da yaygın bir yeşil alanlar sistemi (Gençlik Parkı, Hippodrom) kurmakta, az katlı, bahçe içindeki evlerden oluşan konut yerleşmeleri öngörmektedir. Planda bir üniversite mahallesi ile bir işçi konutları mahallesi yeralmaktadır. Dört ayrı genişlikteki cadde ve sokaklardan oluşan yol ağı, yer yer çıkmaz sokaklar ve yaya yollarıyla desteklenmektedir. Öteki tasarımcıların (Jausseley ile Brix) önerileri yerine onun planının benimsenmesinin nedenlerinden biri de o dönemde sağlıklı bir kent oluşturma eğilimlerinin ağır basması olmuş olmalıdır. Gerçekten de 1930'lu yıllarda yerel yönetimlerin çalışmalarını düzenleyen yasaların yanısıra ayrıntılı bir koruyucu sağlık yasasının da yürürlüğe konduğu görülür.

Jansen planının bahçe içindeki konut yerleşmeleri gibi geleneksel Türk kentlerine aykırı düşmeyen kimi plan ilkeleri görece uzun yaşamlı olmuş, buna karşılık kurmaya çalıştığı yol aksları sistemi gibi alışık olunmayan ilkeler ise kısa süre içinde yokolmuşlardır. Mimar Emin Onat ile Orhan Arda'nın Atatürk için yaptıkları Anıtkabir bu planlama ilkesine uyan tek önemli yapıdır. Bu yapı, biri Ankara Kalesi'nden, öteki de bugünkü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden geçerek birbirini dik kesen iki aks üstüne gelecek biçimde düzenlenmiştir. Yapıların belli yol akslarına göre yerleştirilmesi ilkesine uyan düzenlemelere belki bir de mimar Clemens Holzmeister tarafından tasarlanan Bakanlıklar adlı yönetim birimi için yapılan yapılar

katılabilir.

Ankara çağdaş kentleşme sorunlarının pek çoğunu kendinde toplayan bir örnek niteliğini de taşır. Onun başkent olmasını sağlayan kararla başlayan sorunlarının başında hızlı nüfus artışı ve hızlı yapılaşma gelmektedir. Kentin planlı bir biçimde düzenlenmesinin istenmesine karşın, bunu gerçekleştirecek başka önlemlerin alınması ya gecikmiş, ya da hiç düşünülmemiş olduğundan sorunlar büyüyerek sürmüştür. Bunların en önemlilerinden biri kent topraklarına devletin ya da yerel yönetimin sahip olmayışı, kent içinde ve çevresindeki arsaların özel kişilerin elinde oluşudur. Bu da kent tasarımı çalışmalarının en büyük düşmanlarından biri olan spekülasyona olanak hazırlamış, arsaların değer kazanmasının kişilere kazanç sağlaması, düzenleme amaçlı önlemler karşısındaki en büyük engel olmuştur. Benzer gelişmeler öteki kentlerde de yaşanmıştır.

2. Yapı Kooperatifleri - Ankara'nın en önemli sorunu hızla büyüyen nüfusunun konut gereksiniminden kaynaklanmaktadır. Bu sorun gecekondu gibi geleneksel kent düzenlemesi çalışmalarının tanımadığı bir olguyu ortaya çıkarmıştır. Konut sorununun çözümü yolundaki çalışmalar da gene geleneksel yapı üretiminin tanımadığı toplu konut yapımı, yapı kooperatifleri aracılığıyla konut sahibi olmak gibi çözümlerin uygulamaya konmasına neden olmuştur.

Türkiye'deki ilk yapı kooperatifi 1935'de kurulan Bahçelievler yapı kooperatifidir. Kooperatifin yerleşme ve konut planlarını Ankara'nın imar planını hazırlayan Hermann Jansen yapmıştır. Çeşitli bürokratik ve ideolojik engellerin de aşılmasını gerektiren bir yapım süresinden sonra 1938'de üyelere evleri dağıtılmıştır. Kooperatif altyapı donanımlarının yapımını da kendi gerçekleştirmiştir. Adından anlaşılacağı gibi, bahçe içindeki evlerden oluşan bu yerleşme, içinde

bulunduğu alandaki yapı yoğunluğunu değiştirmeye yönelik girişimler nedeniyle, günümüzde katevlerinden oluşan yeni yapılaşma tarafından yutularak neredeyse tümüyle yokedilmiştir. Kendi başına konut üretme gücüne sahip olamayanların birleşerek toplu bir biçimde konutlarını yapmalarını öngören bu örgütlenme biçimi daha ilerde yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır.

Konut gereksinimini karşılamak amacıyla kimi yasal önlemlerin de alındığı görülür. Bunlar ucuz arsa sağlayıp dağıtmayı öngören, yapı yapmayı özendirici hükümler getiren, ucuz kredi olanakları yaratan önlemlerdir. Bunların kent planlaması düzeyindeki en önemli sonuçlarından biri gene Ankara'dadır. Kentin yakınlarında kurulan Yenimahalle kısa zamanda büyüyen bir kent parçası olmuştur.

Gecekondu, insanların kendilerine ait olmayan, çoğunlukla da boş hazine arazileri üstünde kurdukları konutlara verilen addır. Bunlar genellikle kentlerin dışında, altyapı donanımlarının bulunmadığı, plansız, yerleşmelerdir. 1930'ların ortasında ortaya çıkmaya başlayan gecekondu, II. Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra, özellikle de 1950'li yıllardan bu yana kırsal alanlardan büyük kentlere göçen nüfusun yeğlediği bir konut üretimi ve yerleşme biçimi olarak hızla yaygınlaşmıştır. Genellikle sağlık, kimi zaman da güvenlik koşullarından yoksun olan bu yapı üretimini durdurmak ya da onu olumlu biçimlere yöneltmek yolundaki tüm çabalar kullanıcılarından gelen büyük direniş sonucu başarısız kalmıştır. 1960'lı yıllarda bu yerleşmelere altyapı hizmetleri götürerek onları sağlıklaştırma düşünceleri ağırlık kazanmıştır. Ama gecekondu sahiplerine tapu dağıtmak, onlara karşılıksız elektrik, su, kanalizasyon, yol götürmek biçimindeki yanlış uygulama, ilk kuşak gecekonduların hızla katevlerine dönüşmesine, onları ikinci, üç üncü, hatta

dördüncü kuşak gecekonduların sarması gibi daha olumsuz bir gelişmeye yolaçmıştır. Gecekondular çağdaş Türk kent düzenlemesinin en önemli sorunlarından biridir.

3. Bayındırlık Çalışmaları - Cumhuriyet dönemindeki kent düzenleme çalışmaları yalnız Ankara ile sınırlı kalmamıştır doğal olarak. Yerel yönetimleri (Belediyeler Yasası, 1930), yapı ve bayındırlık çalışmalarını (Yapı Yollar Yasası, 1933) düzenleyen yasalar, 1940'lı yıllarda pek çok kentin imar planının yapılmasını sağlamıştır. Bu dönemde Türk mimarlarının yanısıra II. Dünya Savaşı nedeniyle Türkiye'ye gelmiş bulunan yabancı mimar ve kent tasarımcılarının da imar planı hazırladıkları görülür. Planların bir bölümü yarışmaya çıkarılarak, bir bölümü de üsterme (ihale) yoluyla elde edilmiştir. Bunların hepsinin aynı başarı düzeyine ulaştığı söylenemez. Çağdaş tasarım ilkelerini uygulamak, özellikle de ulaşım gereksinimini karşılamak uğruna eski kent dokusunu bozan planlar da yapılmıştır. Bunlara örnek olarak 1948'de yapılmış olan Kütahya imar planı gösterilmektedir. Bu kenti düzenlemeye yönelik tasarım, tarihsel kent dokusu ile eski yapılaşmayı dikkate almamakta, konuya sanki boş bir arazi üstünde yeni bir düzenleme yapıyormuş gibi yaklaşmaktadır. Planda öngörülen ulaşım ağının varolan yol durumu ve konut alanları ile uyuşmaması, tarihsel dokuyla kimi sivil mimarlık yapıtlarının yıkılarak kaldırılmasının önerilmesi, daha ilerde yalnız korumacılar değil, kent tasarımcıları tarafından da eleştirilmiştir. Dönemdeki önemli gelişme 1945'de çıkarılan bir yasayla İller Bankası'nın kurulmasıdır. Daha önceki Belediyeler Bankası ile Belediyeler Fen Heyeti'nin yerini alan bu kuruluşun görevleri arasında kentlerin imar planlarını yapmak ve yaptırmak, bu işler için parasal kaynak sağlamak vardır.

Bayındırlık çalışmalarından sözederken cumhuriyet

döneminde demiryolu, karayolu, liman, havaalanı, köprü, baraj, sulama kanalı, elektrik santralı, silo, enerji iletim hattı gibi yapıların ülke düzeyinde yaygınlaştırılmasının kentleri canlandırıcı ve geliştirici etkileri olduğunu söylemek gerekir.

4. İstanbul'daki Düzenlemeler - Türkiye'deki kent tasarımı uygulamalarına bakıldığında hepsi için ortak bir özellik göze çarpmaktadır: Bu çalışmaların hiçbirinin sürekliliği olmamıştır. Başka bir deyişle, imar planı, düzenleyici plan gibi adlar altında yapılan çalışmalar bir noktaya kadar uygulanmış, ondan sonra bırakılmıştır. Bunun nedenleri arasında politik olanlar vardır kuşkusuz, yöneticilerin bu planları anlamamış, onlara inanmamış olması, yeni gelenlerin eskilerin başladığı işi sürdürmeyişi, partilerin farklı konulara ağırlık vermesi gibi. Ama toplum yapısındaki değişmenin de buna neden olduğu unutulmamalıdır. Hızlı kentleşme, nüfus artışı gibi etkenler bir plan hazırlanırken veri olarak benimsenen varsayımları, yapılan kestirimleri, saptanan gereksinmeleri, öngörülen gelişmeleri, alınan önlemleri, uygulanan ilkeleri kısa bir süre içinde anlamsızlaştırarak kullanılmaz duruma getirmekte, bu da planın bir noktadan sonra uygulanamamasına yolaçmaktadır. Doğal olarak kişilerin bu belirginsizlikten yarar sağlamaları da buna eklenir.

Bunun en iyi örneklerinden biri Ankara'da görülür. 1920'lerin sonunda başlanıp 1930'ların başında bitirilen Jansen planı kentin en büyük nüfusunun 300.000 kişi olacağı varsayımına dayanmaktadır. Bu plan 1950'lere gelindiğinde uygulanamaz olmuş, Ankara için 1956'da yeniden uluslararası bir kent tasarımı yarışması açma gereği duyulmuştur. Bu tür çalışmalardan biri de İstanbul'da uygulanan Prost planıdır.

İstanbul öteden beri her yönüyle Türkler için özelliği olan bir kent olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti ve en büyük kenti olarak önem taşımıştır.

Ankara'nın cumhuriyet dönemindeki kent tasarımı çalışmalarında oynadığı rolü İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu döneminde oynamıştır denebilir. Her yeni düzenleme ve uygulama çalışması önce orada başlamış, ondan sonra başka yerlere geçmiştir. Türklerin kenti aldıktan sonra yalnız yaptıkları yapılarla, uyguladıkları yerleştirme politikalarıyla değil, kent yaşamını değiştirmeleriyle de etkili oldukları görülür. Bir deniz gücü olmasına karşın Bizans İstanbul'u daha çok bir kara kenti gibi kullanmış, daha çok kara gücüne dayanan Türkler ise onu aldıktan sonra bir deniz kenti durumuna getirmişlerdir. Başka bir deyişle, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Haliç ve Boğaz üstündeki ulaşım ve taşımacılık önem kazanmış, kentin bu doğal su yolları kıyısında yeralan parçaları böylece birbirine bağlanarak daha geniş bir bütün oluşturmuşlardır. Dolmuş gibi Türk kentlerine özgü kimi olgular bundan kaynaklanmaktadır. Bu yöntem motorlu araçlarda uygulanmadan çok önce Haliç ya da Boğaz kıyıları arasında işleyen kayıklarda kullanılmıştır.

Cumhuriyet döneminde de İstanbul'la ilgili çalışmalar önem taşımıştır. Bunların arasında çeşitli zamanlarda çeşitli yabancı uzmanların önerilerinin dikkate alınması da vardır. Prost planı bunlardan biridir. Fransız Şehircilik Enstitüsü üyesi olan Henri Prost (1874-1959), 1936'da Türkiye'ye çağrılmış, İstanbul Belediyesi'nin sözleşmeli kent tasarımı uzmanlığına getirilerek kendisinden bir imar planı yapması istenmiştir. O da önce bir düzenleyici plan, daha sonra da yerel imar planları hazırlamıştır. Prost'un düşünceleri parça parça da olsa 1950 yılına kadar uygulanmış, bu tarihten sonra yürürlükten kaldırılarak yerine önce "Revizyon Komitesi" (yeniden gözden geçirme kurulu, 1951), sonra da "Müşavirler Heyeti" (danışmanlar kurulu, 1953-56) adlı kurulların yaptığı çalışmalar getirilmiştir.

Prost düzenleyici plan çalışmalarını 1937'de bitirerek bir raporla İstanbul Belediyesi'ne sunmuştur. 1938'den sonra Üsküdar ve Kadıköy için de planlar hazırlamıştır. Kadıköy planı bir yanda Acıbadem'e, öteki yanda da Bostancı'ya kadar olan geniş bir alanı kapsamaktadır. Prost planı İstanbul için geometrik dokulu bir yol ağı, ağaçlandırılmış geniş bulvarlar, bitişik düzenli yüksek apartmanlar öngörmektedir. Bu kentteki kimi yol, alan ve park düzenlemeleri bu tasarım doğrultusunda yapılmıştır.

Prost planı o günün veri ve koşullarına göre hazırlanmış bir çalışmadır. Bu nedenle özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonraki hızlı nüfus artışının getireceği kentleşme ve yapılaşma olgusunu kestirememiş, aldığı önlemler bir süre sonra yetersiz kalmıştır. Plan, İstanbul nüfusunun 800.000 kişi dolayında kalacağını varsaymaktadır. Haliç'in endüstri bölgesi olarak benimsenmesi en önemli yanılgılarından birini oluşturmaktadır. İstanbul Belediyesi İmar Müdürlüğü 1947'de yayınladığı bir kararname ile Eyüp, Silahtar, Edirnekapı, Yedikule, Zeytinburnu, Kazlıçeşme, Bakırköy arasına ağır ve orta endüstrilerin yerleştirileceğini duyurmuş, bu da ilerde İstanbul ile içindeki en önemli su yollarından birinin kirlenip çirkinleşmesine neden olacak sorunların başlangıcı olmuştur. Prost planının kendi dışında kalan başka yanlış yer seçimi kararlarını da önleyemediği görülür. Boğaziçi'nde, Paşabahçe'de bir şişe-cam ve ispirto, Büyükdere'de bir kibrit üretimevi ile Kuruçeşme'deki kömür yığınakları bu planın uygulandığı dönem içinde kurulmuştur.

1939'da yürürlüğe giren Prost planı, II. Dünya Savaşı nedeniyle de sınırlı biçimde uygulanabilmiştir. Türk mimar ve kent tasarımcıları bu planı eleştirmişlerdir. Gene de plandaki düşüncelerin bir bölümü günümüze kadar geçerliliğini korumuştur. Bunlar arasında Sarayburnu'ndaki depolarla yük istasyonunun kaldırıl-

ması, Sultanahmet'teki turistik ve arkeolojik alanların korunup geliştirilmesi, tarihsel yarımadanın silüetini korumak amacıyla denizden 40 m yükseklikten geçen bir çizginin üstünde kalan yapılara üç kattan çok izin vermeme, Beyoğlu kesiminde düzenli kent parçaları oluşturma, Dolmabahçe Vadisi'nde Taksim - Maçka bağlantısını sağlayan (ve Prost planındaki adıyla bugün de 2 numaralı park diye bilinen) geniş bir yeşil alan ayırma gibi öneriler bulunmaktadır. Galata köprüsünü Haliç içine doğru kaydırarak iki ucunda düzenli alanlar yaratılması ve İstanbul'un kara surları boyunca 500 m genişliğinde bir yeşil kuşak oluşturulması konusundaki önerileri ise, değiştirilip günün koşullarına uydurulmuş biçimleriyle de olsa, 1980'li yılların ikinci yarısında uygulanmaya başlamıştır.

Prost planı Türkiye'nin en büyük, dünyanın da sayılı kentlerinden biri olan İstanbul'da en uzun süre yürürlükte kalabilmiş kent düzenlemesi çalışmasıdır. Ondan önceki ile sonraki planlar hem daha kısa ömürlü olmuşlar, hem de birinin yaptığını öteki bozmuştur. Bu plan Batı kentlerinin düzenini İstanbul'un tarihsel yapısıyla bağdaştırmaya, eskiyi koruyarak yeni, ama güzel bir kent yaratmaya yönelik bir plan olmasıyla da önem taşır. Kimi yanlışlarına karşın İstanbul için yapılan öteki planların çoğundan fazla bir biçimde kent estetiğini, güzelliğini ön planda tutmaya çalışmıştır.

5. Yabancı Kent Tasarımcıları - Yeri gelmişken cumhuriyet döneminde Türkiye'de çalışma olanağı bulmuş olan yabancı kent tasarımcılarına da kısaca değinelim. Daha önce Heussler'in Ankara, Rene Danger'in de İzmir için kent planları hazırladıklarından sözetmiştik. Ankara imar planını hazırlayan Hermann Jansen Mersin, Adana, Ceyhan, Gaziantep ve İzmit imar planları üstünde de çalışmıştır. 1933'de İstanbul imar planını düzenlemek amacıyla üç kent tasarımcısı

çağrılmıştır. Bunlardan biri olan Hermann Elgötz'ün önerisi ilke olarak benimsenmiştir . İkinci tasarımcı olan J. Lambert'in önerileri benimsenmemiş, buna karşılık ona Erzurum'un yeni kesimleri için yöresel bir imar planı ile Trabzon imar planı yaptırılmıştır. D. A. Agache de bu uzmanların üçüncüsüdür. Martin Wagner (1885-1957) Türkiye'de bulunduğu 1935-38 yılları arasında İstanbul imar planı danışmanlığını yapmış, bu kent için ilk ciddi çözümleme (analiz) çalışmalarını başlatarak bir imar yasası tasarısının hazırlanması çalışmalarına katılmıştır.

Ernst Reuter (1889-1953) 1935-46 arasında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Okulu'nda, Gustav Oelsner (1879-1956) de 1939-48 arasında İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde öğretim üyeliği yapmışlardır. İsviçre kökenli Fransız mimarı Le Corbusier (1887-1965) de 1948'de İzmir için bir imar planı hazırlamıştır. Luigi Piccinato 1958'de İzmir imar planı bürosu başkanlığı yapmış, 1967'de de İstanbul düzenleyici (nazım) planı ile ilgili bir rapor hazırlamıştır. Hans Högg 1956-60 arasında İstanbul Belediyesi danışmanı olarak düzenleyici plan ile ayrıntıları üstünde çalışmıştır. Bodmer de 1959-61 arasında İzmir imar planını hazırlayan büronun danışmanlığında bulunmuştur.

6. Bölge Planlaması - II. Dünya Savaşı'nı izleyen yıllar hem nüfus artışının, hem de kentleşmenin hızlı olduğu bir dönem olmuştur. Bu da yeni örgütlenmelere götürmüştür. 1930'lu yılların başında Ankara İmar Heyeti tarafından gerçekleştirilen başarılı çalışmalar, ülke düzeyinde etkinlik gösterecek benzer bir örgütün kurulması düşüncelerini ortaya çıkarmış, 1933'de Belediyeler İmar Heyeti kurulmuştur. Bu kuruluşa bağlı Fen İşleri Müdürlüğü'nün tüm gereksinmeleri karşılayamayışı, Bayındırlık Bakanlığı'nda da bir şehircilik bürosunun oluşmasına yolaçmıştır. Zamanla bu bü-

ronun güçlenmesi, 1939'da bu bakanlıkta Yapı İşleri'ne bağlı bir Şehircilik Fen Heyeti'nin kurulmasına neden olmuştur.

1950'li yıllarda ise o zamana kadarki uygulamalardan yasal düzenlemelerde değişikliklerin yapılmasının gerekli olduğu anlaşılmış, 1956'da yeni bir imar yasası çıkarılmıştır. Bunu 1958'de tüm planlama çalışmalarını tek bir çatı altında toplamayı amaçlayan İmar ve İskan Bakanlığı'nın kurulması izler. Böylece imar planlarının hazırlanmasından konut sorunlarının çözümüne, yıkımlar (afetler) nedeniyle uğranılan zararın giderilmesine kadar çok çeşitli konular bu bakanlığın çalışma alanı içine alınmıştır. Bu dönem de ülke düzeyinde başlatılan karayolu, liman, havaalanı, baraj, enerji santralı, üretimevi kurma girişimleri, bir planlama düşüncesinin ürünleri olmasalar da, genel yaşamı canlandırıcı etkileriyle kent düzenlemelerini yönlendirici oldukları için önem taşırlar.

Bunu 27 Mayıs 1960 devriminden sonraki çalışmalar izler. Bu dönemin en önemli özelliği, yeni kurulan Devlet Planlama Teşkilatı (örgütü) aracılığıyla ülke düzeyinde kalkınma planlarının hazırlanmasıdır. Bu uygulama daha önce de bilinen bölge planlaması düşüncelerinin yeniden canlanmasına neden olmuş, kentlerin artık tek tek kendi başlarına planlanması yerine bölge ve ülke düzeyindeki planlar doğrultusunda, onlarla uyumlu olacak biçimde düzenlenmesi gerektiği düşünceleri ağırlık kazanmaya başlamıştır.

Daha önce de bu ad kullanılmadan bölgelere yönelik planlama çalışmaları yapılmıştır. Genel müfettişlik adı altında kurulan yönetim birimleri bu konudaki ilk girişimlerden biri sayılır. Türkiye'deki ilk bölge planı niteliğindeki çalışma ise mimar Mithat Yenen tarafından 1940'da hazırlanan Zonguldak Kömür Havzası Bölge Planı'dır. 1960'dan sonra yapılan ilk bölge planı Marmara Bölgesi için hazırlanmıştır. Bölge planlarının

yapılması, bunların ülke kaynaklarının kullanım ve dağılımını düzenlemeye yönelik Beş Yıllık Kalkınma Planları ile uyum içinde olmasına çalışılması, kimi araştırmacıların bu dönemi "planlı dönem" diye adlandırmasına yolaçmıştır. Büyük kentlerin kendilerine özgü sorunları olduğu eskiden beri bilinmektedir. Bunların da özel planlarla karşılanması gerektiği düşünceleri 1960'lı yılların ikinci yarısından sonra Ankara, İstanbul ve İzmir'de metropoliten plan bürolarının kurulmasına götürmüştür. 1980'lerin başında kaldırılıp yerel yönetimlere bağlanıncaya kadar bu bürolar adı geçen büyük kentler için düzenleyici planlar hazırlamışlardır. 1960'lardan sonra ağır basan eğilimlerden biri de planlanacak bölgelerin toplumsal yapısının daha ayrıntılı araştırmalarla ortaya konması olmuştur.

Kent planlaması çalışmalarında bölgeleme adı verilen bir uygulama vardır. Bununla kenti işlevsel bölümlerine ayırmak, kent parçalarını bu işlevleri en iyi karşılayacak biçimde düzenlemek anlaşılır. Osmanlı Türk kentlerinde oldukça gevşek bir işlevsel bölümlenme ya da basamaklanma olduğunu söylemiştik. Ama çağdaş düzenleme ilkelerinin bilinmediği dönemlerde bile kentler için benzer önlemlerin alındığı, koku, duman gibi istenmedik yan etkiler yaratan kimi üretim işlevlerinin belli bölgelere yerleştirildiği, hatta kent dışına çıkarıldığı olmuştur. Endüstrileşmenin hızlandığı 1960 sonrası kent düzenlemelerinde bölgeleme önem kazanmaya başlamış, kent tasarımları konut bölgesi, alışveriş bölgesi, kent merkezi, yeşil alanlar gibi bölgelere ayrılarak düzenlenmiştir. Bunun en iyi örneklerinden biri pek çok kentte belli iş kollarını, üretim birimlerini, el sanatlarını biraraya toplayan ve onlara ortak altyapı hizmetleri sunan örgütlü endüstri bölgelerinin (sanayi sitelerinin) kurulmasıdır. Kentlerin en önemli sorunlarından biri üstünde yeni

yapıların kurulmaya elverişli arsalar bulmaktır. Bütün toprakların padişahın özel mülkü sayıldığı dönemlerde bunun için temlik denen işlem uygulanmıştır. Temlik, birine mülk kazandırma, eldeki mülkü ona verme, onun üstüne yapma demektir, burada padişaha (yani devlete) ait mülklerin özel kişilere aktarılması anlamını taşır. O kişiler de bunun karşılığında kendilerine verilen topraklar üstünde çoğu kez külliye gibi kamu hizmet yapıları yaptırmışlardır. I. Süleyman (Kanuni) dönemindeki yoğun yapı üretimi çalışmalarının biraz da bu padişahın gerçekleştirdiği çok sayıdaki temlikten kaynaklandığı düşünülmektedir.

Tanzimattan bu yana değişen mülkiyet kuralları uyarınca kent içindeki ve yakın çevresindeki toprakların genellikle özel kişilerin elinde olması, spekülasyona, arsa fiyatlarının aşırı ölçüde yükselmesine neden olmuştur. Bunu önleyerek ucuz arsa sağlamanın yollarından biri, kazanç amacı gütmeden arsaları ucuz olarak alıp gereksinim sahiplerine satacak bir kuruluş oluşturmaktır. 1969'da çıkarılan bir yasayla Arsa Ofisi kurulmuştur. Kimi ayrıcalıkları, alım satımda öncelik hakları olan bu kuruluş her ne kadar bütün arsa gereksinmelerini karşılayacak bir işlerliğe kavuşturulamamışsa da, pek çok kamu kuruluşuna, kooperatiflere, endüstri ve turizm alanında yatırım yapanlara görece ucuz arsa sağlayabilmiştir.

Türk kent düzenlemeciliğinin en belirgin uygulama alanlarından biri kurulan yerleşkelerdir. Konut bölgelerinin düzenlenmesi dışındaki en önemli kent tasarımı çalışmaları bu alanda gerçekleştirilmiştir. Yerleşkeler içlerinde bir kuruluşun işyeri, üretimevi gibi çalışma yapılarıyla kurum konutlarının (lojmanların) yeraldığı, genellikle kentlerin dışında kurulan ve düzenli bahçeleri, yolları, alışveriş olanakları, eğitim ve sağlık yapıları, hatta kimi eğlence ve dinlence yapıları bulunan yerleşme birimleridir. Kamu iktisadi (eko-

nomik) kuruluşlarının, Devlet Karayolları, Devlet Su İşleri gibi örgütlerin yerel birimleri için kurmuş oldukları küçük yerleşkeleri vardır, ama en önemli yerleşkeler üniversiteler için kurulanlardır.

Yerleşim planı mimar Altuğ Çinici ile Behruz Çinici tarafından hazırlanmış olan Ankara'daki Orta Doğu Teknik Üniversitesi yerleşkesi (kampüsü), bunların hem en büyüğü, hem de yapımı en ileri aşamaya gelmiş olanlarından biridir. 1961'de bir yarışma sonunda seçilen yerleşke planının uygulanmasına aynı yıl içinde başlanmış, yapım çalışmaları da bir plan doğrultusunda aşama aşama ilerlemiştir. Orta Doğu Teknik Üniversitesi yerleşkesi Türkiye'de uygulanan bu tür ilk çalışmadır. Ankara'dan yaklaşık 6 km uzakta, ana girişi Eskişehir'e giden karayolu üstündedir. Yerleşkenin belkemiğini, kimi Batı dillerinde ağaçlı geniş yol anlamındaki "allee" adını taşıyan uzun bir yaya yolu oluşturur. Bunun iki yanında çeşitli fakültelere bağlı eğitim ve araştırma yapıları, işlik, derslik ve laboratuarlar ile rektörlük, kütüphane, kafeterya, oditoryumlar, tören alanı, Atatürk Anıtı gibi ortak kullanılan yapı ve alanlar bulunmaktadır. Bunların dışından geçen bir çevre yolu taşıt ulaşımını sağlar, böylece yerleşke içinde yaya ile taşıt trafiği birbirinden ayrılır. Kuzey-güney yönünde uzanan yerleşkenin doğusundaki akademik merkez - çarşı - açık ve kapalı spor alanları, daha doğuda bulunan öğrenci yurtları - öğretim üyesi konutları ile yerleşke arasında bağlayıcı bir eklem işlevi görürler. Yerleşkenin güney ucunda bir de dinsel merkez tasarlanmıştır. İçindeki bütün yapılar yerleşkenin batısında arazi koşulları bakımından uygun bir yere yerleştirilmiş olan bir merkezden ısıtılmaktadır. Yerleşkede yeralan bütün yapılar, içinden altyapı donanımlarının geçtiği bir yeraltı yolu ile birbirine bağlanmıştır.

Orta Doğu Teknik Üniversitesi yerleşkesinin kapla-

dığı toplam alan 4200 hektardır. Batısındaki geniş arazi parçası ilerde kurulacağı düşünülen bir tarım ve orman mühendisliği fakültesinin uygulama alanı olarak ayrılmış, ayrıca çeşitli yerleri yapım çalışmalarının başladığı ilk yıllardan beri sürekli olarak ağaçlandırılmıştır. Ankara yakınlarındaki Mogan Gölü'nün bir bölümü yerleşke toprakları içinde kalmakta, burada hem öğrencileri ve öğretim görevlileriyle üniversite üyelerinin, hem de Ankaralıların yararlanabileceği dinlence ve spor alanları bulunmaktadır. Yerleşke tamamlandığı zaman nüfusu 30.000 kişi olacak bir yerleşme gözönüne alınarak tasarlanmıştır. Orta Doğu Teknik Üniversitesi yerleşkesinin dışında İzmir'de Ege Üniversitesi'nin (Bornova'da), Erzurum'da Atatürk Üniversitesi'nin, Diyarbakır Üniversitesi'nin, Trabzon'da Karadeniz (Teknik) Üniversitesi'nin, İstanbul'da İstanbul Teknik Üniversitesi'nin (Maslak'da) benzer biçimde düzenlenmiş yerleşkeleri bulunmaktadır. Ankara'daki Hacettepe ile Bilkent Üniversiteleri de kendi yerleşkeleri içinde çalışırlar.

VII. Günümüz Kent Düzenlemesi

1980'den sonraki dönem çelişkili uygulamaların yanyana yeraldığı bir dönem olmuştur. Bunu biraz da politik kararsızlığın egemen olduğu 1970'li yılların hazırladığı düşünülebilir. Yönetimin sık sık el değiştirmesi, biri tarafından başlatılan uygulamaların öteki tarafından durdurulmasına neden olmuştur. Bunun örneklerinden biri bir Ankara belediye başkanı tarafından yeraltı treni için hazırlanan temel çukurlarının, onu izleyen başkan döneminde doldurulmasıdır. 1980'lerin başında, özellikle büyük kentler açısından, tam bir kargaşa yaşanmıştır. Kentlerin sorunları yerel yönetimlere güvenmeyen anlayış doğrultusunda tepeden inme buyruklarla çözülmeye çalışılmış, araş-

tırma ve planlama neredeyse tümüyle dışlanmıştır. Olumsuzlukların yanısıra yerel yönetimlere yeni gelir kaynakları sağlayan yasaların çıkartılması gibi olumlu girişimler de olmuştur.

1970'li yıllarda belediyelerin birleşerek başta çevre koruma olmak üzere kimi ortak sorunlarını çözmeye çalışmaları, büyük kentlerde anakent (ya da büyükkent) belediyelerinin kurulmasına, ilçe belediyelerinin de bunlara bağlı alt birimler biçiminde örgütlenmesine götürmüştür. Böylece yerel yönetimlerin daha iyi işlemesi amaçlanmıştır.

Belediyelerin güçlenmesi o zamana kadar hep tasarlanıp bir türlü gerçekleştirilemeyen kimi altyapı ve güzelleştirme - yeşillendirme çalışmalarının başlatılması gibi olumlu sonuçlar vermiştir, ama bir yandan da kentlerde politik amaçlı kararların ağır basması gibi olumsuz yan etkiler yaratmıştır. Araştırmacıların da söylediği gibi, bu dönemde her türlü imar kuralı, planlama girişimi, yurttaşların ve yatırımcıların işini güçleştiren engeller gibi görülmeye başlanmış, kaçak konut ya da işyerleri yapılması, kıyılardaki izinsiz yapılaşma gibi olumsuzluklara, onları yapanlar ile buna göz yumanlar değil de, uyulması gerekli kurallar ile planlar neden olmuş gibi bir düşünce belirmiştir. İmar affı gibi kimi yasal düzenlemeler bunun sonucudur. Yerel yönetimler yapmak istediklerini gerçekleştirmek için yargı kararlarına karşın kamulaştırma, varolan yapıları yıkına, kent içinde yoğun yapılaşmaya ve gökdelenleşmeye izin verme, tarihsel anıt ya da kültür varlığı sayılması gereken eski yapıları önemsememe gibi işlem ve davranışları sürdürmüşlerdir. Olumsuzluklar arasında kıyılarla öteki doğal güzelliklerin yağma edilircesine tatil amacıyla kullanılan ikincil konutlarla doldurulmasına, turistik yatırımlar gerekçe gösterilerek korunması gerekli alanların bozulmasına, kırsal kesimden gelenlerin büyük kentler çevresindeki

gecekondulaşmayı giderek hızlanan bir biçimde sürdürmesine engel olunamayışı, hatta kimi yerlerde bunları özendirici tutumların sergilenmesi sayılabilir. Dönemdeki kararsızlığın yasal düzenlemelere de yansıdığı, eski yasaların, kuralların değiştirildiği, çok kısa bir süre içinde bunlarda da yeni değişikliklerin yapıldığı görülmektedir.

Türkiye bir kentleşme süreci içindedir, kentlerde yaşayanların sayısı hızla çoğalmaktadır. Bu, konut sorunlarının yanısıra ulaşım sorunları da yaratmaktadır. Kentlerin ne yol ağları ne de öteki altyapı donanımları bu gereksinmeyi karşılamaya yeterli düzeyde değildir. Türkiye'de 1950'li yıllardan beri motorlu taşıt, 1960'ların ortasından beri de binek arabası üretilmektedir. İlk otomobil üretimevine 1970'li yılların başında iki yenisi daha katılmış, 1980'li yıllarda da yabancı araçların dışalımını kolaylaştırıcı kararlar çıkarılmıştır. Bu yüzden kentler giderek yoğunlaşan trafik sorunlarıyla karşı karşıyadır. Yürüyen trafiğin neden olduğu can ve mal güvenliği, tıkanıklık, çevre kirlenmesi, gürültü gibi olumsuz etkilerinin yanısıra araçların buldukları en küçük alanı bile işgal etmesi gibi duran trafik sorunları da vardır. Binek arabalarının konması için önlem alınmaması konut bahçelerinin betonlaşmasına, araçların yolları ve kaldırımları kaplamasına neden olmaktadır. Kentlerde park, çocuk bahçesi olarak düzenlenmek amacıyla boş kalması gereken kıyılar, yeşil alanlar birbiri ardına yol ya da otoparka dönüşmektedir.

Oysa geleneksel Türk kentlerinde kamuya açık bahçeler olmadığı için günümüzde en küçük yeşil alan bile önem taşımaktadır. 19. yüzyılda başlayan park kurma çalışmaları cumhuriyet döneminde de sürmüştür. Atatürk Devrimleri'nin Türk toplumunu yavaş yavaş dışa dönük bir topluma dönüştürmesi, hızlı kentleşme ile yapılaşmanın, endüstrileşme ve çevre

kirliliğinin giderek daha büyük boyutlara ulaşması, en önemli çağdaş kent tasarımı ilkelerinden biri olan yeşil alanların, parkların yapılmasını, varolanların da korunm asını kaçınılmaz kılmaktadır. Pek çok kent ilk kez cumhuriyet yönetiminde bir parka kavuşmuştur. Ankara'nın başkent olmasından sonra kentte ağaçlandırma çalışmaları başlatılmış, o zamanki yerleşme bölgesinin sınırında bulunan bir bataklık Gençlik Parkı'na dönüştürülmüş, kente yakın bir yerde içinde bir de hayvanlar bahçesi olan Atatürk Orman Çiftliği kurulmuştur.

İzmir'de Bahri Baba Parkı adıyla bilinen yeşil alan uluslararası bir fuar durumuna getirilmiş, içinde sergi pavyonlarının, müzelerin, eğlence (Luna Park) ve hayvanlar bahçesinin olduğu Kültür Park oluşturulmuştur. Henri Prost tarafından hazırlanan İstanbul düzenleyici planı, yeşilin kent içinde kesintisiz giden kuşaklar oluşturmasını amaçlamaktadır. Planda 2 numaralı olarak anılan parkın bir bölümü, Taksim'deki İnönü Gezisi 1943'de açılmıştır. Kentlerde katevleşme (apartmanlaşma) ve trafik yoğunluğu çocukların da yaşam alanını daraltıcı bir etki yapmaktadır. Onun için onların oynaması amacına yönelik özel alanların ayrılması da bir zorunluluk olmuştur. Türkiye'deki ilk çocuk bahçesi 1947'de Ankara'da, Kızılay ile Bakanlıklar arasındaki Güven Parkı'nın içinde kurulmuştur. Bugün bu çalışmalar çocuk bahçeleri, spor alanları gibi aktif dinlence türlerini de kapsayacak biçimde çeşitlenerek genişlemekte, mesire yerlerinin, yerbilimsel güzelliklerin bulunduğu alanlar doğal sit bölgesi, ulusal park gibi adlarla koruma altına alınmaktadır. Kentlerin içinde bu tür alanların azalmamasına, tam tersi çoğalmasına çalışmak gerekmektedir.

1. Eğitim - Cumhuriyet döneminde kent düzenlemesi konusundaki eğitimin giderek ağırlık kazanmaya başladığı görülür. Geleneksel kent düzenlemesi başta

mimarlık olmak üzere çeşitli uğraş alanlarından yararlanmıştır, ama kent tasarımı diye ayrı bir disiplin tanımaz. Başka ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de kent tasarımının ayrı bir öğrenim alanı olması 20. yüzyılda sözkonusu olmuştur. Sanayi-i Nefise Mektebi'nde (daha sonraki Güzel Sanatlar Akademisi, bugünkü Mimar Sinan Üniversitesi) 1913-1932 yılları arasında mimarlık öğrencileri için düzenlenen seminerler kent düzenlemesi alanındaki ilk eğitim çalışmalarıdır. Sanat tarihçisi ve yazar Celal Esat Arseven (1875-1971) 1924'de öğretmenliğine atandığı Güzel Sanatlar Akademisi'nde 1941'e kadar aralıklarla "mimarlık tarihi ve şehircilik" dersleri vermiştir. Arseven'in 1937'de yayınlanan Şehircilik (Urbanizm) adlı bir de kitabı vardır.

Türk mimarları 1930'lu yıllarda "kent tasarımcısı" karşılığı ünvanlar kullanmışlardır. 1935'de Yüksek Mühendis Mektebi'nin (daha sonraki İstanbul Teknik Üniversitesi) mimarlık bölümünün adı "Yapı İşleri ve Şehircilik" olarak değiştirilmiştir. 1944'de bu okul İstanbul Teknik Üniversitesi'ne dönüştürülünce ona bağlı olarak kurulan Mimarlık Fakültesi'nde bir de Şehircilik Kürsüsü kurulmuştur. Bunu 1967'de Şehircilik Enstitüsü'nün kurulması izlemiş, bu enstitü 1982'den sonra bir araştırma merkezi durumuna getirilmiştir. Alman kent bilimcisi E. Reuter'in Ankara Üniversitesi'nde ders vermeye başlamasıyla kentlerin yönetim, hukuk, ekonomi sorunlarına ağırlık veren bir öğrenim kurumunun programına fiziksel planlama ile ilgili dersler de katılmış olmaktadır. Bunu 1953'de gene bu fakülteye bağlı olan İskân ve Şehircilik Enstitüsü'nün kurulması izlemiştir.

Kent tasarımı eğitiminin yerleşmesinde II. Dünya Savaşı'nı hazırlayan koşullar nedeniyle ülkelerinden ayrılarak Türkiye'ye gelen Alman kökenli kent tasarımcılarının etkisini unutmamak gerekir. M. Wagner,

G. Oelsner, E. Reuter gibi kişiler, belediyeler ile bakanlıklardaki danışmanlık görevlerinin yanısıra yüksek okullarda aldıkları öğretim görevlilikleriyle de kent tasarımı konularının önemsenmesine katkıda bulunmuşlardır. Onların bu alana yönelttiği Kemal Ahmet Aru, Orhan Alsaç, Fehmi Yavuz gibi mimar ya da kentbilimciler, yetişmelerine katkıda bulundukları Ruşen Keleş, Cevat Geray, Gündüz Özdeş, Ahmet Keskin, Ayten Çetiner gibi bir sonraki kuşağa bağlı bilim adamları, bu dalın bilimsel bir disiplin düzeyine gelmesini sağlamışlardır.

Eğitim alanındaki önemli gelişmelerden biri Ankara'da Orta Doğu Teknik Üniversitesi adıyla bir yüksek okulun kurulmasıdır. Birleşmiş Milletler Örgütü adına Türkiye'de incelemeler yapan kent tasarımcısı ve kuramcısı Charles Abrams'ın bu alandaki eğitime önem verilmesini öneren raporu üzerine kurulan okulun Kent ve Bölge Planlama Bölümü 1961'de eğitime başlamış, böylece yalnızca kent düzenlemesi alanında uzman yetiştiren ilk yüksek eğitim kuruluşu bu üniversitede yeralmıştır. Bu bölümün bölge planlaması dalında yüksek lisans eğitimi vermeye başlaması da 1966'dadır. Kısa bir süre sonra kent tasarımcısı ya da bölge planlamacısı adlarını taşıyan uzmanlar bu konularda çalışmalar yapmaya, devlet örgütlerinde görevler almaya başlamışlardır. Bugün bütün mimarlık okullarında kent tasarımı dersleri vardır.

Eğitim alanındaki gelişmeye öteki bilimsel çalışmaları da eklemek gerekir. Bunların başında seminer, sempozyum, kongre gibi toplantılar gelmektedir. 1948 yılında düzenlenen Birinci Türk Yapı Kongresi'nde kent tasarımı sorunları da ele alınmıştır. Özel olarak kent planlaması sorunlarını konu edinen ilk bu tür toplantı ise 1955'de Ankara'da toplanan Birinci İmar Kongresi'dir. Geleneksel kent düzenlemesinin tanımadığı bu tartışma ve bilgi alışverişi ortamı daha

sonraki yıllarda çeşitlenerek sürmüştür. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İskân ve Şehircilik Enstitüsü tarafından 1954'den sonra her yıl düzenlenen İskân ve Şehircilik Haftaları bunlardan biridir.

Bu konudaki yayınların çoğalmış olduğunu da belirtmek gerekir. Mimarlıkta olduğu gibi kent tasarımı alanında da kuramsal çalışmalar cumhuriyet dönemiyle başlamıştır, ama mimarlığın tersine, konunun genişliği çok çeşitli kişi ve kuruluşun bu alanda yapıt üretmesine yolaçmıştır. Üniversite ve yüksek okulların yanısıra devlet kuruluşları, yerel yönetimler, uğraş örgütleri, yapı kooperatifleri gibi kuruluşların yayın çalışmalarına, yönetici, toplumbilimci, hukukçu, hatta sağlık bilimci ya da sivil savunmacı gibi uzmanların da katkısı vardır. Konusu ağırlıklı olarak kent düzenleme sorunları olan ilk dergi 1924'de İstanbul'da çıkmaya başlayan Şehremaneti Mecmuası'dır (daha sonra İstanbul Belediye Mecmuası (dergisi)). Onu zaman zaman başkaları izlemiştir.

2. Örgütlenme - Türk kent düzenlemecileri, mimarlarla yapı mühendislerinin örgütlendiği tarihe kadar bir uğraş örgütüne bağlı olmamışlardır. 1954'de Türk Mimar ve Mühendis Odaları Birliği'nin kurulmasından sonra onlar da daha çok Mimarlar Odası'na bağlı olarak çalışmışlardır. Mimarlar Odası her zaman kent düzenlemesi sorunlarına da ilgi göstermiş, bu alandaki çalışma ve etkinlikleri desteklemiştir. Kendi düzenlediği çalışmaların en önemlilerinden biri bölge planlaması konularının tartışıldığı "Birinci Milli Fiziki Plan Semineri"dir ve 1968'de yapılmıştır. Türk kent ve bölge planlamacılarının ilk örgütlenme girişimi de bundan bir yıl sonraya raslar, 1969'da TMMOB'na bağlı Şehir Planlama Mimar ve Mühendisleri Odası kurulmuştur. TMMOB Genel Kurulu önce bu odanın kapatılmasını istemişse de oda 1971'de Danıştay kararıyla yeniden açılmıştır. Bugün kent düzenlemecileri

Bayındırlık Bakanlığı, İmar ve İskân Bakanlığı, Bayındırlık, İmar ve İskân Bakanlığı, İller Bankası gibi devlet kuruluşlarında, planlama örgütlerinde, yerel yönetimlerde, özel koruma alanları için kurulmuş bürolarda, üniversite ya da yüksek okullarda ve serbest olarak planlayıcı, denetleyici, yönetici, eğitici, araştırıcı olarak çalışmaktadırlar.

3. Kent Yenileştirmesi - Kentler de çeşitli nedenlerle eskirler, bozulurlar. Onları korumak, yenileştirmek gerekir. Zaman içindeki yıpranma sayılmazsa, kentlere en çok hasar veren etkenler yer sarsıntısı, yangın, sel, toprak kayması gibi doğal yıkımlardır. Türk kentleri geçmişte bunlardan etkilendiği gibi bugün de onların tehdidi altındadır. Bunlara karşı önlem almak, olmaları durumunda da etkilerini en aza indirmek gerekir. Zaman zaman yeniden yapılamayacak kadar harap olan kentler bırakılarak yerlerine yenileri kurulmuştur. Buna 19. yüzyıldan bir örnek 1855/56'daki yer sarsıntısından sonra Harput kentinin boşaltılması, yakınında bulunan bir mezrada Mamuret-ül Aziz (bugünkü Elazığ) kentinin kurulmasıdır. 20. yüzyılda da Erzincan kenti geçirdiği bir yer sarsıntısından sonra eski yerleşmenin biraz ilerisinde yeniden kurulmuştur. 1950'de Gördes kasabasının Kocamutluk yöresindeki yeni yerine taşınmasına karar verilmiştir.

Yerleşmelerin yenileştirilerek kullanılmasına daha sık raslanır. Adına "sağlıklaştırma" da denen bu çalışmalar bir kentsel bölgede o zamana kadar varolmayan altyapı donanımları kurmak, yolları daha iyi duruma sokarak gerekiyorsa genişletmek, yapıları onarıp yenileştirmek gibi çalışmaları kapsar. Bunlar yapılırken kentin tarihsel açıdan önem taşıyan bölgelerinin, anıtların yoğun olduğu merkezlerinin elden geldiğince korunmasına, zarar görmemesine çalışılır, hatta bu tür özellikler taşıyan bir yerleşmenin tümü koruma altına alınabilir. Türkiye'de Safranbolu böyle bir yerleşmedir.

Kentlerin özellik taşıyan bölgeleri için koruma planları hazırlanır ve uygulanır. Bu çalışmalar hem kültürel kalıtı korumak, hem de o yerleşmenin çekiciliğini çoğaltmak amacıyla gerçekleştirilir. Antalya'nın Kaleiçi bölgesinde 1970'lerin sonunda böyle bir planlama çalışması başarıyla uygulanmıştır.

Bir başka yenileştirme türü de toplu olarak ve örgütlü bir biçimde yapılanlar değil de tek tek yapıların kişisel girişimlerle yenilenmesi, bunların birleşmesiyle ortaya çıkan yenilenmedir. Türkiye'de bu yenileştirme türüne de raslanır. Bunun sonucunda iki katlı evler yıkılarak yerlerini 6, 8, 10 katlı yapılara bırakırlar, daha önce yalnız konut bölgesi olan alanlar iş yerlerinin buralara taşınmasıyla karışık bölgeler olurlar, hatta koşullar elverişli olursa tümüyle iş bölgesi durumuna gelirler. Ankara'da Kızılay ile Bakanlıklar arasında Atatürk Bulvarı üstündeki, Maltepe ile Tandoğan Alanı arasında Gazi Mustafa Kemal Paşa Bulvarı üstündeki, İstanbul'da da Mecidiyeköy'deki yenileşmeler bu tür bir gelişmeye örnektir. Böyle değişmelerin çevredeki yapıları etkilediği, varolan altyapıyı zorladığı unutulmamalıdır.

4. Bugünkü Sorunlar - Günümüzde Türk kentlerinin çözüm bekleyen çeşitli sorunları vardır. Hızlı ve aşırı büyüme, altyapı donanımlarının yetersizliği, konut gereksinimi, ulaşım bunların başında gelmektedir. Bunları çözmek amacıyla kimi girişimler olmuşsa da başarılı oldukları söylenemez. 1970'lerin ortasında kentlerin aşırı büyümesini önlemek, kentsel hizmetlerden kırsal kesimin de yararlanmasını sağlamak amacıyla ortaya atılan köy-kent düşüncesi uygulanamamıştır. Türk kent tasarımcıları başka yerlerde görülen bahçe kent, uydu kent gibi yoğunluğu azaltıcı, konutları, işyerlerini, üretimevlerini, hizmet yapılarını büyük merkezlerde toplamak yerine küçük merkezlere dağıtmaya yönelik önlemleri uygulatamamışlardır.

Politikacılarla yerel yöneticiler bu tür kaygılara sahip olmadıkları gibi, onları uygulayacak kadar güçlü ve ileri görüşlü de olamamışlardır. Bu nedenle karşılaştıkları sorunları olabilen en kısa erimli önlemlerle geçiştirme yolunu tutmakta, gerçekte onların daha da büyümesine yolaçmaktadırlar.

1980'li yılların başında bağımsız düzenleyici (nazım) plan bürolarının yerel yönetimlere bağlanarak kaldırılması doğru bir yaklaşım olmuştur. Kentlerin gelişme hızından daha yavaş çalışan bu büroların hazırladığı planlar daha tamamlanmadan eskimekte, güncel koşulların gerisinde kalmakta, hazırlanan tasarımlar hiçbir zaman bitmemektedir. Bu biraz da bütün dünyada olduğu gibi daha kısa erimli planlama anlayışının benimsenmesi anlamına gelir. Bunun tümüyle plansızlığa mı götüreceği, doğru olanın bu mu olduğu soruları tartışılabilir doğal olarak. Kentlerde yaşayan herkesin yararına olacak kararları uygulamaya, tüm kullanıcıların katkısını sağlamaya yönelen bir eğilime Türkiye'de raslamak zordur. Küçük baskı gruplarının, hatta kişilerin çıkarlarını gözeten, kararların merkezdeki yöneticiler tarafından verilmesini öngören yaklaşımlar ağırlıktadır. Serbest kentler ya da bölgeler oluşturma düşünceleri de 1980'den sonra yeniden gündeme getirilmiş konular arasındadır.

Planlı düzenlenme konusunda köklü bir geçmişinin olmayışı da Türk kentlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Unutmamak gerekir ki, ilk yerel yönetim biriminin kurulmasından bu yana ancak 135 yıl geçmiştir. Geleneksel Türk kentlerinde yapıların yerleştirilişi ve biçimlendirilişi, yolların güzergâh seçimi ve yapımı daha serbest, kimi zaman raslantısal, en azından bugünkülerden farklı kaygılara dayanmıştır. Kırsal kesimde ve küçük kentlerde bu koşullar çok değişmemiştir. Buralardan gelip büyük kentleri dolduran insanların çok daha değişik boyuttaki sorunlarını kav-

rayıp çağdaş çözümler getirmesi beklenemez.

Eski Türk kentlerinden yolların önemsenmemiş olduğunu söylemiştik. Bunun izleri bugün de sürmektedir. Çağdaş binek arabaları kendilerine uygun yolların yapımını zorunlu kılmış, hatta bu işin abartılmasına bile neden olmuşlardır, ama yolun bir parçası olan kaldırımların, bir uzantısı olan yaya yollarının yapımı sürekli savsaklanmaktadır. Sokak genişliği ile üstüne gelecek yapıların nitelik ve nicelikleri arasında, yapı yüksekliği ile yapının sokağa uzaklığı arasında kurulması gereken dengeli ilişkilere özen göstermemek, yalnız yapı adalarından elde edilebilecek en büyük yararı sağlama kaygısıyla açıklanamaz, yolu önemsememenin bunda payı büyüktür. Sokaklar ve kaldırımlar araçlar tarafından işgal edilmekte, bakım ve onarımları, temizlik ve aydınlatılmaları yeterli biçimde yapılamamaktadır. Düzenli alanlar kurma geleneği olmayan bir toplumun bunu yapmak durumunda kaldığı zaman zorluk çekmesi de doğaldır. Bir yapılıp bir bozulan, bir alçaltılıp bir yükseltilen İstanbul'daki Beyazıt Alanı'nın öyküsü cumhuriyet dönemi kent düzenlemesi tarihi içindeki belki en sivri, ama ne tek ne de sonuncu örnektir.

İster iletişim ve ulaşım, ister enerji dağıtımı, isterse temiz su sağlayıp pis suları uzaklaştırma konularında olsun, altyapı donanımı kurma girişimlerinin de toprak altına gömülmüş ölü bir yatırım değil, çağdaş kentlerin vazgeçilmez gereksinimi olduğunun da anlaşılması gerekir. Bunların yapımı, bakım ve onarımı düzenli ve sürekli biçimde süren bir hizmet düzeyine getirilmelidir. Küçük belde kökenli kişiler büyük kentlerin üst düzey yöneticiliklerine gelirlerse, sokaklara süslü lambalar takıp kaldırımlara çiçeklikler yaptırmayı altyapı hizmeti olarak görür, bunlara gelinceye kadar daha pek çok şey yapılması gerektiğini anlamayabilir. Bütün bunların sağlanması ise planlı

kent düzenlemesi çalışmalarından geçer.

Bugün kent tasarımcıları Türkiye'deki bütün kent düzenleme çalışmalarında söz sahibi olamasalar bile kimi çağdaş düşünceleri uygulatabilmişlerdir. Ankara öncülüğünde büyük kentlerde başlatılan yaya bölgesi düzenleme çalışmaları, bunlardan biridir. Bu önlemlerin kent merkezlerindeki araç yığılmasını ortadan kaldırıcı etkisinin yanısıra, insanları yeniden merkezlere çekerek onlara bir canlılık kazandırıcı, alışverişi çoğaltıcı etkileri de vardır. Bu uygulamalar geleneksel kentlerin tanımadığı "kent mobilyası" kavramını öne çıkarmıştır. Oturma sırası, çiçeklik, havuz, çeşme, aydınlatma direği, çöp kutusu, telefon kabini, satış kulübeleri, otobüs durağı gibi nesnelerden oluşan kent mobilyaları, giderek daha çok özen gösterilen bir tasarım alanı olmaktadır.

Çağdaş yaşam yeni işlevleriyle, yeni çözüm yollarıyla kentleri değiştirmektedir. Kentlerde yaşayanların *beklentileri de değişmektedir. Ulaşım ve iletişim* araçları kentler arasındaki uzaklığı azalttıkları gibi, aralarındaki farklılaşmayı da ortadan kaldırıcı etkiler yapmaktadırlar. Günümüzün kentleri giderek karmaşıklaşan gereksinmeleri karşılamak zorundadır, ama bunu yaparken doğal ve kültürel çevreye zarar vermemelidir. Bunların gerçekleşmesi için de kentlerde yaşayanların duygu ve düşünce birliği içinde davranmaları, sorunları planlayarak, programlayarak çözme alışkanlığını benimsemeleri, bunu uygulatacak güçte yöneticileri işbaşına getirmeleri gerekmektedir. Bu alanın uzmanları kent tasarımcılarının bundan sonrasını gerçekleştirecek bilgi ve deneyim düzeyinde olduğunu düşünmektedirler.

VIII. Kentleşme - Kentlileşme

Türkiye hızlı bir kentleşme süreci içindedir. Bu, kentsel nüfusun kırsal nüfusa oranla daha hızlı ço-

ğalması anlamına gelir. Toplumbilimciler insanların kentlerde toplanması, burada yapılar üretmesi anlamında kullanılan kentleşmenin yanısıra, bir de kentlileşme kavramını kullanırlar. Bu da kentlerde oturanların uygar yaşam koşullarını benimsemeleri demektir. Birlikte yaşamanın gerektirdiği kuralları koymak, bunlara uyulmasını sağlamak, oturulan yeri temiz, rahat, güzel tutmak, doğal ve kültürel çevreye ilgi ve saygı göstermek, kenti kendisinden yağmalarcasına bir şeyler alınan değil, kendisine özenilerek bir şeyler verilen bir olgu olarak görmek, bunların başında gelir. Pek çok dilde uygarlık ile kent kavramları özdeştir. Latince kentli, hemşehri anlamına gelen civitas sözcüğü, kent merkezi anlamındaki cite sözcüğünden türemiştir. Batı dillerinde uygarlık anlamına gelen sözcükler ondan çıkarlar. Türkçe'de askersel olmayan anlamına kullanılan sivil sözcüğü de aynı köktendir. Arapça kökenli medeniyet ise kent anlamına gelen medineden türemiştir, medeni, yani uygar sözcüğü kentte oturan demektir. Kentlerde yaşamasını öğrenen ilk Türk boyu Uygurlar'ın adıyla uygarlık sözcüğü arasındaki benzerlik de raslantı değildir. Türkiye'de yaşayan insanlar kentlileşme sürecini tamamladıkça kentleşme sorunlarını da daha kolay çözer duruma geleceklerdir.

Türk kent düzenlemesinin sorunlarından biri onun eskiden beri aşağıdan yukarı doğru olmaktan çok yukarıdan aşağıya doğru olmasıdır. Başka bir deyişle planlama ve düzenleme çalışmalarının gereksinim sahibi olan halktan çıkmayışı, onun istek ve katılımıyla yapılmayışıdır. Bu çalışmalar daha çok yöneticiler tarafından başlatılır, onların istekleri doğrultusunda gelişir. Yöneticiler kendilerine göre doğru olanı uygulamaya çalışmışlar, ileri gördükleri Batı etkisi altındaki çözümleri yeğlemiş, hatta doğrudan oradan getirilen uzmanlara plan yaptırmak istemişlerdir. Bütün bunlar

hem Türk yaşam biçimine yabancı planlama kararlarına, hem de olumlu da olsalar onlara sahip çıkılınamasına neden olmuştur. Hatta planlama kararlarına açık açık karşı konduğu bile olmaktadır. Bir türlü önlenemeyen gecekondu olgusu özelliği nedeniyle bir yana bırakılsa bile, kimi kentlerde yerel yönetimler öngördükleri yol yönü değiştirme, iş alanlarını başka yere taşıma gibi kararlarını uygulatmakta güçlük çekmişlerdir. Bunda oradaki kullanıcıların kendi kısa erimli çıkarlarını gözetmeleri olduğu kadar, yöneticilerin onları herkesin yararına olacak kararlara ortak edememesinin etkisi de vardır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Türk toplumu arasında kentsoyluların da bulunduğu bir katmanlaşma göstermez. Bunun çeşitli toplumsal ve ekonomik nedenleri vardır. 19. yüzyılda bu katman Batı öykünmeciliği içindeki azınlıklar ile Levanten denen Yakındoğu'da yerleşmiş ya da evlenerek soyu karışmış Avrupa kökenli kişiler tarafından oluşturulmaya başlamışsa da, cumhuriyetin duyurulmasından sonra bunların bir bölümünün yurtdışına gitmesi bu sürecin durmasına neden olmuştur. Bu nedenle kimi araştırmacılar cumhuriyetin kurulmasından sonra benimsenen ekonomim politikaları bunu durdurmaya, hatta bir kentsoylular sınıfı yaratmaya yönelik olduğu biçiminde yorumlarlar.

Gerçekten de cumhuriyet yönetimlerinin böyle bir kentli tipinin gelişmesi için özendirici bir tutum içinde olduğu gözlenir. Bunun en iyi belirtisi yurdu düşmandan kurtaran Ankara Hükümeti'nin bakanlık yapılarını kuracağı alanı kamulaştırmak zorunda kalmasıdır. Spekülasyonlara yolaçtığının bilinmesine karşın bu davranış biçimi daha ilerde de sürdürülmüş, hiçbir hükümet tarafından ciddi biçimde önlenmemiştir. Bu yöntemin bir kalkınma stratejisi olarak kullanılmasının doğruluğu tartışılabilir doğal olarak.

Bir kentsoylu katmanı yaratmak düşüncesinin kent düzenlemesi açısından önemi ise, kentlere sahip çıkacak bir kesimin oluşturulması, onun da kentsel yaşamın kural ve koşullarını belirleyici olacağının düşünülmesidir. Ama bu katman hiçbir zaman yeterince güçlü olamamış, üstlenmesi gereken iş ve görevleri devletten beklemiş, bunların gerçekleştirilmesini bu işi yapmaya gönüllü olan bürokratlardan istemiştir.

Türk kentlerinin içinde bulunduğu çıkmaz biraz da bundan kaynaklanmaktadır. Önceleri yalnız kentlileri güçlendirmeye yönelik bu süreç giderek denetimden çıkmış, kırsal kesimden gelip kentlere yerleşenleri de kapsamaya başlamıştır. Gecekondulaşma bunun tipik örneğidir. Kırsal alanlardan kentlere göçen insanlar buradaki topraklara el koymakta, bunlar da bir süre sonra değer kazanmaktadır. Böylece bu süreç bir yandan köylüleri kentlileştirirken, bir yandan da yoksulları varsıllaştırmaktadır. Bu da kent topraklarının her türlü kazanca açık, spekülasyona elverişli, yağmalanacak bir mal durumuna getirmektedir. Bundan çok geniş bir kitlenin yarar sağladığı düşünülürse, çoğulcu demokratik yöntemlerle bu sürecin durdurulamayacağı anlaşılır. Onun için kentleşme ve kentlileşme süreçlerinin kentleri korumaya yöneleceği doyma noktasına gelmesini beklemek gerekecektir.

Türkiye bir değişim süreci içindedir. Zaman zaman yavaşlasa, hatta geri dönüşler yaşasa bile Türk toplumu dinsel ümmet toplumundan laik çağdaş topluma geçmekte, endüstrileşmekte, demokratikleşmektedir. Kentleşme sorunlarının çözülebilmesi, bu süreçlerin dengeli biçimde yurt yüzeyine yayılmasına bağlı gibi gözükmektedir. Çalışmalar bu amaca yöneltildikçe içinde yaşanabilir kentlere götüren yollar da kısalacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK KONUT MİMARLIĞI

Daha önce yayınlanan **Türk Mimarlığı** adlı kitapta (İletişim Yayınları, Cep Üniversitesi Dizisi No: 57) yapı sanatı konuları ele alınmıştı. Bu kitabın ilk bölümünde de kent düzenlemesine değiniliyor. Ama konut üretimi alanında yapılanları saymadan mimarlık ve kent düzenlemesi konuları tamamlanmış sayılmaz. Türkler bu alanda da ilginç ve özgün yapıtlar üretmiş oldukları için hem mimarlık, hem de kent düzenlemesi konuları arasına girebilecek bu alanı ayrı bir bölüm içinde ele almak yararlı olacaktır.

Konut bir yapıdır, üretilmesi de bir yapı üretimi çalışmasıdır. Başka herhangi bir yapı ile konutun yapılması arasında büyük bir ayrım yoktur. Buna karşılık 19. yüzyıla gelinceye kadar konut üretimi yapı sanatının uğraş alanı dışında kalmıştır. Bugün de yeryüzünün pek çok yerinde konutlar mimarların, konut yerleşmeleri de kent düzenleyicilerinin dışında tasarlanmakta, onların denetimi dışında üretilmektedir. Bu Türkiye için de geçerlidir.

I. İki Tür Yapı Eylemi

Yapı üretimi çalışmalarını çok kabaca kamu ya da özel kişiler tarafından yapılanlar diye ikiye ayırma olanağı var. Bu ayrımı toplumun ya da bireylerin ürettiği, çok ya da az sayıda kişinin kullanımı için üretilen yapılar biçiminde yapmak da olası. Hangi ta-

nım benimsenirse benimsensin, birinci kümeye girenler her zaman daha gösterişli, anıtsal yapılar olurlar, yapımlarında taş, tuğla gibi kalıcı yapı gereçleri kullanılır. Buna karşılık ikinciler daha yalın olurlar, yapımlarında ahşap, kerpiç gibi daha kolay bulunup işlenebilen, ama öyle oldukları için de daha çabuk bozulabilen yapı gereçleri kullanılır. Mimarlık tarihi birincilere daha çok özen gösterildiğini, tasarımları ile üretimlerinde uzman sanatçıların görev aldığını anlatırken, ikincilere o kadar çok özen gösterilmediğini, yapımlarında da çok çok belli beceri sahibi ustaların yardımını sağladığını göstermektedir.

Bir yapının gerçekleştirilmesi için parasal bir kaynağa, ekonomik olanakların o noktada yoğunlaşmasına gerek vardır. Bunu malsahibi denen kişi (ya da kuruluş) sağlar. Eski çağların malsahipleri krallar, yöneticiler, devlet ile din kuruluşları, askerler olmuştur. Buna vakıf gibi hayır amaçlı örgütler de katılabilir. Günümüzde ise endüstri kuruluşları, büyük ortaklıklar, sigorta ve bankalar da malsahipleri arasına girmiştir. Yakın zamana kadar önemli para kaynaklarına sahip olan bu kuruluşlar, daha çok kamu yapısı niteliğinde yapılar yaptırmışlar, yatırımları karşılığında en iyi sonucu alabilmek için de bu alanda uzmanlaşmış olan yapı sanatçılarını çalıştırmışlardır. Parasal kaynaklar özel olarak konut gibi tekil ya da bireysel gereksinmeleri karşılayan yapılara aktarılmadığından, bunlar için her sefer özgün tasarımlar kullanılmamış, insanlar küçük değişikliklerle bildiklerini, gördüklerini yinelemeyi yeğlemişlerdir. Yaşama biçimleri değişmediği sürece bunun böyle uygulanması da o kadar sakıncalı olmamıştır. Bu tür yapıları gerçekleştirmek için adları bilinmeyen (anonim) yapı ustaları yeterli olmuş, konut tasarım ve üretim işleri mimarların uğraş alanı içinde olmamıştır.

Bu durum 19. yüzyılda değişmeye başlar. Bunun en

önemli nedenleri endüstrileşme ve kentleşmedir. İnsanların yaşama biçimine koşut olarak konut işlevleri de değişmiş, yeni gereksinmeleri karşılayacak konutların üretilmesi gerekmiştir. Yeni yapı gereçlerinin, yapım yöntemlerinin, yapı üretimi biçimlerinin ortaya çıkması da değişme üstünde etkili olmuştur. Eski çağlarda konut üretimi gerekli yapı gereçlerini biraraya getiren insanların karşılıklı dayanışmayla başlarını sokacak bir ev yapması biçimindeyken, bu yüzyılda o zamana kadar uygulanageldiği gibi herkesin kendi evini yapmasıyla sorunun çözümlenemeyeceği görülmüş, yeni yolların bulunması gerektiği anlaşılmıştır. Kentlerin büyümesi ve nüfusun çoğalarak yoğunlaşması da sağlık, güvenlik ve ulaşım sorunlarını öne çıkarmıştır. İşte devletin, din ve hayır kurumlarının, endüstri, ticaret ve finans kuruluşlarının bu sorunları çözmeye yönelmeleri, bu alana yatırım yapmaları, bunların bir sonucudur. Mimarların (ve kent tasarımcılarının) bu konularla karşılaşmaları, giderek konut tasarımını kendi uğraş alanları içine almaları da bu döneme raslar.

Bütün bunlar konutların da öteki yapılar gibi tasarlanması gerektiği düşüncesine getirmiştir. Herhangi bir şeyin istenen en iyi sonucu vermesi için üretilmeden önce tüm ayrıntılarına kadar araştırılması, çeşitli koşullar gözönüne alınarak biçimlendirilmesi gerekir. Bu sürecin adı tasarımdır. Tasarım biraz da önceden planlama demektir. Doğal olarak her ürün için tasarım gerekmeyebilir, pek çok şeyde daha önce yapılanların bir benzerini yapmak yetişir. Geleneksel konutta böyle olmuştur. Ama koşullar değişmişse, değişiyorsa üretimin buna göre düzenlenmesi gerekir. Bu da yeni verilerin gözönüne alınması, kısaca tasarım yapmak anlamına gelir.

Çağdaş konut üretimi bu durum ile karşı karşıya kalmıştır. Değişen şeyler olmuştur. Yeni yapı gereçleri,

yapım yöntemleri çıkmıştır. Eskiden yapının dışında kalan sağlık ve enerji donanımları artık onun içinde yeralmaktadır. Doğal olarak bunlar yapının biçimini, düzenlenişini, yerleşişini olduğu kadar üretimini de etkilemektedir. Toplum yapısında da değişmeler olmuştur. Aileler küçülmüş, çalışma, iş yapma, üretme biçimleri kadar dinlenme, eğlenme, öğrenme biçimleri de değişmiştir. Konutu kullananların yaşayışı, komfor düzeyleri, konuttan bekledikleri eskiye göre çok farklıdır. Kendi evinde değil, başkasının yaptığı bir konutta kiracı olarak oturanların sayısı çoğalmıştır. Konutların kent içindeki konumu da eskisi gibi değildir. Konut içinde hem oturulan, hem de iş ya da üretim yapılan bir yer olmaktan çıkmıştır. İşyerlerinin, üretimevlerinin belli bölgelerde toplanması kent içinde yaşama ve çalışma işlevlerinin ayrılmasına neden olmuş, yalnız konutlardan oluşan yerleşme bölgeleri ortaya çıkmıştır. Kent topraklarının giderek değer kazanması her konuta bir bahçe ayrılmasına olanak vermemekte, yüksek yapılaşmaya neden olmaktadır.

Konutların üretim biçiminde de değişmeler olmuştur. Yapıların tek tek yapılması yerine aynı kalem işlerin bir seferde yapıldığı çok sayıda yapıya aynı zamanda başlayıp bitirme yolu uygulanır olmuştur. Kimi yapı öğe ya da bölümlerini ortaklaşa kullanarak belli bir ekonomi sağlamak isteyen bitişik evler, katevleri (apartman) gibi biçimler yeğlenmeye başlamıştır. Önüretim (prefabrikasyon) gibi yapının kimi öğelerini, bölümlerini, hatta bütününü üretimevlerinde hazırladıktan sonra yerinde kurmaya dayanan yöntemler uygulamaya konmuştur. Konutun üretilmesi için gerekli paranın sağlanmasında da değişme olmuştur. Ne kadar küçük, ne kadar çok ortak öğe ya da bölüm kullanıyor olursa olsun, bir konutun maliyeti onun içinde oturacak ailenin karşılayabileceğinin çok üstündedir. Bu nedenle para sağlayacak özel kredi kuruluşları,

uygun koşullarla borç verme yöntemleri ortaya çıkmıştır. Bütün bunlar konutları önemli yatırımlar durumuna getirmekte, kendilerinden elde edilebilecek en geniş kullanımı, en uzun yaşamı, en çok geliri sağlamaları için onların da öteki yapılar gibi olabilen en akılcı bir biçimde tasarlanması kaçınılmaz olmaktadır. Türk toplumu da 19. yüzyıldan başlayarak bu ve benzeri değişmelerle karşı karşıya kalmıştır. Batılılaşmayla önce büyük kentlerde, 20. yy'da, özellikle 1950'den sonraki hızlı endüstrileşme ve kentleşme nedeniyle de öteki kentlerde konut, en önemli sorunlardan biri durumuna gelmiştir.

Burada ne bu sorunları yaratan, ne de çözümünü gerçekleştiremeyenlerin mimarlar ya da kent tasarımcıları olmadığını söylemek gerekir. Onlar karar verici konumda olmadıklarından ancak çok dar bir alanda, planlama ve tasarım aşamasında söz sahibi olabilmektedirler. Konut sorununu yaratan ve onu çözümsüz bırakanlar, bunun böyle olmasını isteyen, bundan yarar bekleyenlerdir. Türkiye'de konut sorunu politikacıların, yerel yöneticilerin, üst düzey yöneticilerinin, para sağlayan kişi ve kuruluşların, aracıların, komisyoncuların, spekülasyoncuların bilerek ya da bilmeyerek yanlış davranmaları sonunda ortaya çıkmıştır ve çözüm bulamamaktadır. Mimarların ve kent tasarımcılarının olumlu önerileri benimsenip uygulanmamış, yanlışların ve yanılgıların sürmesi yeğlenmiştir.

Oysa mimarlar ve kent tasarımcıları gerek kişisel olarak, gerekse örgütleri aracılığıyla bu konuya büyük bir özveri ve titizlikle eğilmişler, yapılan uygulamaları eleştirdikleri gibi hem tasarım, hem de uygulamayı ilgilendiren çözüm önerileri getirmişlerdir. Bunun için mimar ve kent tasarımcılarının uğraş örgütlerinin çalışmalarına, dergi ve kitap gibi yayınlarına, üniversitelerde yapılan araştırma ve eğitim çalışmalarına bir

gözatmak yetişir. Politikacılar yıllarca konutun bir tüketim aracı olduğunu, sınırlı kaynakları yoketme eğiliminde olduğunu, enflasyonu arttırıcı bir etkisi olduğunu, hızlı bir kalkınmada konut yatırımlarının elden geldiğince sınırlı tutulması gerektiğini düşünmüşlerdir. Oysa bunun tam tersi doğrudur, yani konut bir üretim malıdır, konut kesimi (sektörü) yan endüstrileri de destekleyerek yeni iş alanları yaratır, yurt içinde üretilen enerji ve gereçleri kullandığı için dış ödemeler dengesinde yük olmaz. Değil bu düşüncelerin uygulamaya konması, anlaşılmasına kadar geçen zaman içinde sorun önemli boyutlara ulaşmıştır.

Türkiye'de yasal önlemler toplumsal gelişmelerin gerisinde kalmakta, onlar etkili oluncaya kadar yeni toplumsal oluşumlar ortaya çıkmaktadır. Bunun en ilginç örneklerinden biri konut üretimiyle ilgili devlet örgütlerinin durumudur. 1923 ile 1973 yılları arasında, yani cumhuriyetin ilk elli yılı içinde görevi özellikle kırsal kesimdeki konut üretimi ve yerleştirme konularıyla ilgilenmek olan İskân Genel Müdürlüğü önce Mübadele, İmar ve İskân Bakanlığı'na bağlanmış, bu bakanlığın ertesi yıl kapatılmasından so nra da sırasıyla İçişleri Bakanlığı'na, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na (1935), Toprak İşleri Genel Müdürlüğü'yle birleştirilerek Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü adıyla Tarım Bakanlığı'na (1950), Başbakanlığa (1951), İmar ve İskân Bakanlığı'na (1958) ve Köy İşleri Bakanlığı'na (1962) olmak üzere yedi ayrı bakanlığa bağlanmıştır. İmar ve İskhan Bakanlığı'nda bir Mesken Genel Müdürlüğü'nün olduğu, Bayındırlık Bakanlığı'nda da konut yapımıyla uğraşan birimlerin bulunduğu buna eklenirse, yöneticilerin bu sorunun çözümlenmesindeki kararsızlığı daha da belirgin bir biçimde ortaya çıkar.

Türk halkının yetersiz bilgilenmesiyle kısa erimli aldatmacalara kanmış olması, davranışlarını uzman-

lara değil, çıkar gruplarına inanarak ayarlaması da sorunun katlanarak büyümesine neden olmuştur. Çoğu kezhiç bir kural tanımayan kendi başını kurtarma girişimleri sorunu hafifletmek yerine ağırlaştırmaktadır. Bütün bunlara karşın her dönemde onun çözülmesi için çalışan özverili yöneticiler, eğiticiler ve kamu görevlileri de olmuştur.

II. Türk Konut Geleneği

Türkler'in çok eskiden beri köklü bir konut geleneği olduğu anlaşılmaktadır. Asya'nın doğusunda yaşayan Türkler daha çok göçebe yaşam biçimini benimsediklerinden kolayca kurulup sökülebilen çadırlarda oturmuşlardır. En yaygın türlerden biri olan yurtlara bugün de raslanmaktadır. Batı Türkleri ise yerleşik yaşam biçimlerini yeğlemişler, bunun sonucu olarak da konutlar yapmışlardır. Günümüze kalan kimi örneklerden bunların bakışık düzenlendiği, eyvan adı verilen bir geniş odalarının olduğu, iklimsel koşullar nedeniyle duvarlarının kalın, tavanlarının yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Kimi araştırmacılar bir yüzü açık, üstü de düz çatı ya da beşik tonoz ile örtülü dikdörtgen bir niş olan eyvanların, sivri külah ya da kubbe gibi bir örtüyle örtülerek türbe, cami, saray, kervansaray gibi anıtsal yapılarda kullanılmasını konuta özgü biçimlerin öteki yapı türlerini etkilemesi olarak yorumlarlar.

Çoğunlukla ahşap gibi kalıcı olmayan gereçlerle yapılmış olan konutların önemli bir bölümü yokolmuştur. Bu nedenle onlara ilişkin bilgiler ancak yakın geçmişte üretilmiş olanlardan, bir de saray gibi önemsenip kalıcı gereçlerle yapılan özel konutlardan çıkartılabilmektedir. Örneğin II. Mehmet (Fatih) döneminde büyük bir olasılıkla Doğu'dan gelen yapı sanatçıları tarafından yapılmış olan Çinili Köşk gibi ya-

pılar bu konuda önemli ipuçları içerirler.

1. Türk Evi - Türk yapı sanatı özellikle Anadolu'da ve Balkanlar'da Türk evi adını taşıyan özgün bir konut türü geliştirmiştir. Çeşitli özellikleriyle Japon evinden geri kalmayacak nitelikler taşıyan bu konut Türk-Osmanlı-İslâm toplum yapısından, kırsal-tarımsal üretim ve yaşama biçimlerinden etkilenerek oluşmuştur. Bölgesel yapım teknikleri, yapı gereçleri, yerel iklim koşuları da başka başka çeşitlemelerinin ortaya çıkmasına yolaçmıştır. Türk evi özel koşulların bir sonucudur, ama çeşitli durumlara uyum sağlayabilen, kent konutlarında ve saraylarda kullanılabilen, hatta kimi çağdaş gereksinmeleri bile karşılayabilen plan düzenlemeleriyle benzeri olmayan özgün bir yaratıdır. Türk evi modüler bir sisteme dayanır. Bu modülün en küçük birimi bir oda ile onun yanında ve önünde bulunan hizmet alanlarıdır. Buna göre iki odalı küçük bir evin odaları arasında kalan alana eyvan, önlerinde kalan (ve kimi zaman açık olan) alana da hayat adı verilir. Yerel koşullara göre üçüncü, dördüncü odalar ve onlara bağlı hizmet alanları ötekilerin yanına ya da karşısına yerleştirilirler. Türk evi planında bakışık olma koşulu yoktur, bakışıklık daha sonra İstanbul gibi yerlerde uygulanan kent konutlarında ortaya çıkan bir olgudur.

Türk evi genellikle bir bahçe içinde yeralır. Gerek üretim ve yaşam biçimi, gerekse aile düzeni açısından önem taşıyan bu bölüm konuttaki öteki işlevleri de belirler. Duvarlarla dışa kapalı bir avlu gibi olan bahçe, içinde meyve ve sebze üretilen bir alandır. Ayrıca mutfak, hela gibi kimi işlevleri de içerir. Süs bitkilerinin yetiştirildiği bir bölümü, küçük bir havuzu, kamerye gibi dinlenme yerleri olabilir. Kümesler, ahırlar buraya bakarlar.

Türk evi kerpiç ya da tuğla duvarlı bir alt yapı üstünde genellikle ahşaptan yapılmış bir ya da iki kattan

oluşur. Yer katları ahır, samanlık gibi çoğu kez dışa kapalı ya da küçük pencerelerle açılan işlevleri barındırırlar. Buna karşılık yaşamın geçtiği üst katlar cumbalarıyla, çıkmalarıyla, büyük pencereleriyle, kentlerde de balkonlarıyla hem daha geniş, hem de daha aydınlıktır. Buraya merdivenlerle ulaşılır. Türk evinde odalar işlevlerine göre ayrılmazlar, hepsi aynı işler için kullanılabilirler. Kullanımdaki değişiklik daha çok kışın güneydeki kışlık, yazın da kuzeydeki yazlık odalara geçmek biçiminde olur. Gene de kimi odaların ötekilerden ayrıldığı, daha büyük, daha geniş tutulduğu, çıkmanın buraya yapıldığı, ocağın buraya yerleştirildiği görülür. Bunlara başoda adı verilir, evin sokağa bakan köşesine yerleştirilen bu odalar erkeklerin oturduğu, konukların kabul edildiği bir tür selamlık işlevi de görürler. Sofa, hayat, sergâh, divanhane, çardak, sayvan gibi adlar alan ve kimi zaman açık ya da yarı açık bir mekân olabilen hizmet alanı bu odaların önünde yeralır. Ona ve bahçeye bakan açık oturma yerine ise köşk ya da taht adı verilir.

Türk evinin içindeki odaların düzeni de ilginçtir. Böyle bir odanın kapısından girince pabuçluk ya da sekialtı denen yer gelir, burada ayakkaplar çıkarıldıktan sonra yerden 25-30 cm yükseltilmiş sekiye çıkılır. Odanın kimi zaman bir, kimi zaman da daha çok duvarının önünde sedir adı verilen oturma yeri bulunur. Duvarlarında da yüklük ve çubukluk adı verilen dolaplar vardır. Ocak varsa duvarlardan birinin üstüne ya da bir köşeye yerleştirilmiştir. Yanındaki duvarlarda da nişler (küçük hücreler, gözler) ya da lambalık, kavukluk adını taşıyan raflar bulunur. Duvarların üst bölümünde odayı çepeçevre dolaşarak aynı zamanda görsel bir sınır çizen rafa yemişlik, terek gibi adlar verilir, bunların üstünde kullanılan kap kacak durur. Pencerelerde ise dışardan içerisinin görünmesini engelledikleri kadar iyi birer güneş denetimi öğesi olan

kafesler vardır.

Türk evinin odaları çok amaçlı kullanılan mekânlardır. Ortalarına sini konduğunda yemek odası olurlar, yüklüklerde duran yataklar yere serilince yatak odasına dönüşürler. İçlerinde oturulur, çeşitli ev işleri görülür, konuk ağırlanır. Türk evinde mobilya, yani yerinden oynatılabilen eşyalar ya yoktur, ya da çok azdır. Sedir, yüklük, ocak, raf gibi eşyalar yerlerine bağlıdır, evle birlikte tasarlanıp yapılırlar. Evlerin süslenmesi sedir örtüleri, pencere perdeleri, halı ve kilimlerle sağlanır. Ahşap tavanlar özenle bezenirler, kimi varsıl örneklerde duvar süslemeleri, hatta duvar resimleri bunlara katılır. Odaların yeri toprak, tuğla, ahşaptır, bunun üstüne hasır konduktan sonra kilim ya da halı serilir. Dolaplardan biri gusulhane (kimi yerlerde yunmalık) adı verilen yıkanma yerine ayrılır. Evin yer katında ya da varsa bodrumunda hamamı da olabilir.

Türk evi Osmanlı egemenliğinin en yoğun olduğu yörelerde görülür. Sivas, Tokat, Amasya, Ankara, Çankırı, Kütahya, Kastamonu üstünden İç Anadolu, İç Ege ile Marmara Bölgeleri'nde, Trakya'da, bugün Türkiye sınırları dışında kalan Balkan ülkelerinin, Yugoslavya, Arnavutluk, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya'nın eskiden Türkler'in oturduğu yörelerinde bu evlere raslanır. Safranbolu, hem evlerin, hem de burıların kent içindeki yerleşmesinin görece bozulmadan kaldığı en iyi örneklere sahip bir kenttir.

Doğal olarak Anadolu'da bir bölümü Türk evinin türevi olan başka konut gelenekleri de vardır. Güney Doğu Anadolu'da, Harran'da kökenleri çok eski Mezopotamya kültürlerine dayanan kubbeli evler bulunur. İç Anadolu köylerinde bugün de yapılan kerpiç evler büyük bir olasılıkla Hititler'den beri kullanılan konut geleneğinin süreğidir. Mardin, Urfa, Gaziantep, Adana ve Diyarbakır'da gereç olarak taş kullanan düz

çatılı konutlar vardır. Erzurum ve çevresindeki konutlar daha doğuya, Azerbaycan ve Dağıstan'a kadar uzanan bir konut geleneğine bağlanırlar. Ege ve Akdeniz kıyılarında üstüste yığılmış gibi yapılan beyaz badanalı evler, öteki Akdeniz ülkelerinde de raslanan konutları anımsatırlar. Muğla'da iç avlulu taş evler vardır, İzmir'de genellikle hımış kullanılmasına karşın yapıların üstü taştan yapılmış gibi sıvanır. Karadeniz bölgesi de hem gereç kullanımı, hem yapım yöntemi, hem de iç düzenlenişi açısından kendine özgü özellikler gösterir. Hayatlı denen konutlar Trabzon ve doğusunda, salonlu denenler ise Giresun 'la Samsun arasında yaygındır.

Türk evinin yapım yöntemleriyle yapı gereçlerine göre dağılımı da şöyledir:

- Dikme ve payandaların taşıdığı bir ahşap çatkı arasına kerpiç ya da tuğla doldurularak oluşturulan hımış yapılar (bu tür yapıların duvarları içten ve dıştan topraklı ya da kireçli sıva ile sıvalı, üstleri de düz dam ya da çatı ile örtülü olabilir): Marmara, Ege, Batı Karadeniz ve İç Anadolu'nun kuzeyi, Kahramanmaraş, Gaziantep, Adana (Anadolu'nun kuzeyinde kapalı sofalı planlar, öteki bölgelerinde de açık sopalı planlar ile).
- Ahşap yığma yapılar: Orman bölgelerinde, Doğu Karadeniz'de, Bolu'da.
- Kerpiç yapılar: Konya'da, Doğu Anadolu'nun ortalarında (Van ile Kayseri arasındaki bölgede düz çatılı ve az katlı çözümler).
- Taş ya da tuğla yığma, ahşap iskelet ve tahta kaplama: İstanbul'da, Sinop'da.
- Taş yığma: Güney Anadolu bölgesinde, ayrıca Bodrum'da, Kayseri'de, Nevşehir'de.

2. İstanbul Evleri - Türk evinin özel bir çeşitlemesine İstanbul evlerinde raslanır. Sıkışık kent yaşamı nedeniyle bu evlerden avlu kalkmış, onun yerini taşlık

almıştır. Hayat gibi açık ya da yarı açık mekânlar kapalı sofalara dönüşmüştür. Burada da yer ve varsa bodrum katları mutfak, kiler, banyo, hela gibi temiz ve pis su donatımları içeren hizmet mekânlarını barındırırlar. Büyük olanlarda harem ve selamlık bölümlerinin ayrı girişleri olabilir. İstanbul evleri Batı'dan gelen iki önemli etki altında kalmıştır: 1) Lale Dönemi ile gelen Barok etkiler ve 2) Yeni Sanat (Art Nouveau) akımı ile gelen etkiler. Bunların birincisi Türk evine bakışık düzenleme, salon, geniş merdivenler yapma gibi özellikler kazandırmıştır. İkincisi ise köşe kuleleri, sivri kubbe, balkon gibi yeni öğelerin kullanılmasına, bir de ince bir ahşap ve demir süslemeciliğinin kullanılmasına yolaçmıştır.

Hızlı kentleşme ve katevleşme süreçleri büyük kentlerdeki eski evlerin hızla ortadan kalkmasına neden olmaktadır. İstanbul evlerinin, özellikle de özenle yapılmış son dönem evlerinin görece iyi korunmuş örneklerine başta Büyükada olmak üzere Adalar'da hâlâ raslanabilmektedir. Bu bakımdan kimi daha yakın zaman örnekleri ile, hatta azınlıklar ve yabancılar tarafından yapılmış yapılarıyla bu ilçe canlı bir açıkhava müzesi gibidir.

Türk ev mimarlığının en önemli uzantılarından biri de köşk, konak, yalı, sahilsaray, kasır gibi padişah ailesi ile varsıllar tarafından yaptırılan konutlardır. Konut mimarlığının saray mimarlığını etkilemesinin en eski örneklerine Gazneliler tarafından yapılan saraylarda raslanmaktadır. Burada iç avlular dört yanlarına birer eyvan getirilerek kullanılmış, etkileri konut mimarlığından alınan bu öğelerle güçlendirilmiştir. Osmanlı padişahlarının oturduğu saraylar ise tek bir yapıdan oluşmaz. Bunlar koruma duvarlarıyla çevrili geniş bir bahçe içinde yeralan tek tek konut ve hizmet yapılarından kurulu yerleşmeler görünümündedir. İstanbul'daki Topkapı ile Yıldız sarayları böyledir. Doğu

Beyazıt'ta bulunan ve daha çok Anadolu Selçuklu yapı geleneğinin süreği olan İbrahim Paşa Sarayı'nın benzer özellikler göstermesi, Selçuklu saraylarının da yakın ilkelere dayandığını düşündürmektedir.

Topkapı Sarayı, işlevsel nedenlerle yerleri değişmeyen harem dairesi ya da mutfaklar gibi yapıların dışında, zaman zaman eklenen köşklerle genişletilmiştir. Bunlarda da Türk evi geleneğini yansıtan düzenleme öğeleri kullanılmıştır. Onlar da oda ve eyvanlardan oluşurlar, çıkmaları, geniş saçakları vardır. Varsıl süslemelerle bezenmiş iç mekânlarda minderler, sedirler, ocaklar, duvarlarında nişler, raflar, yerlerinde halılar olur. Düz tavanlı olanların yanısıra, örtü olarak kubbeyi kullanan daha gösterişlilere de raslanır. Bu yapılarda bakışıklığın önemli bir düzenleme ilkesi olarak kullanıldığı görülür ki, saray gibi simgesel işlevler yüklenen yapılar için bu doğaldır. Başka bir simgesel öğe de sudur. Bilindiği gibi havuzlar su biriktirmek, serinlik verici bir süs oluşturmak gibi işlevlerinin yanısıra, hükümdarın egemenliğini vurgulamak amacıyla da kullanılan önemli simgelerden biridir.

19. yüzyılda Topkapı Sarayı terkedilmiş, yerine Ermeni kökenli mimarlara yaptırılan ve Avrupa'daki örneklerden esinlenmiş saraylar kullanılmaya başlamıştır. Bunların en önemlisi Dolmabahçe Sarayı'dır. Bu saray çok sayıda oda ve salondan oluşan ampir biçeminde bir yapıdır, hem iç düzenlenişi, hem de dış görünüşüyle geleneksel Türk konut ve saray mimarlığından ayrılır. Bu biraz da Batılı yaşama biçimlerinin benimsenmeye başladığının bir belirtisidir. Sarayda masalar, iskemle ve sandalyeler, koltuklar vardır. Duvarlar, tavanlar resim ve tablolarla süslüdür, salonlar yurtdışından getirtilmiş avizelerle aydınlatılır, ocağın yerini çini sobalar, süslü büyük mangallar almıştır.

Benzer biçimde Batı mimarlıklarından esinlenen

yapılardan oluşan Yıldız Sarayı ise tek bir yapı değildir, Topkapı Sarayı gibi çok sayıda yapıyı biraraya getirir. Bu özelliğiyle her iki eğilimin bir bireşimi gibidir. Onun da Dolmabahçe Sarayı gibi bakımlı bir bahçesi, bahçesinin içinde havuzları, su yolları bulunmaktadır.

3. Yasal Düzenlemeler - Osmanlı İmparatorluğu döneminde konut yapımıyla ilgili çıkarılmış pek çok buyrultu vardır. Bunlar arasında evlerin iki kattan çok olmamasını, saçak ve başka çıkıntıların yapılmamasına ilişkin olanı 1558/59 kadar eskidir. Camilere çok yakın ev yapılmamasını, Aysofya'yı saran evlerin kaldırılmasını isteyenler de vardır. Sur duvarları ile evler arasında önce 3, sonra da 3,50 m ara bırakılması ilkesi benimsenmiştir. 1724/25 yılından kalan bir yazıda Müslüman evlerinin yüksekliğinin 9,10 m, Hıristiyan ve Yahudi evlerinin de 6,50 m olabileceğini hükme bağlamaktadır ve arazinin eğimli olması nedeniyle bu kuralın bozulmasını yasaklamaktadır. Müslüman evlerinin Hıristiyanlara satılmamasını, Hıristiyanların sur dışında ev yapmamalarını isteyen düzenlemeler de olmuştur.

Ama yasal düzenlemelerin çıkmasına en çok yangınların neden olduğu anlaşılmaktadır. 1695/96'da İstanbul'da evlerin yapımında yığma yönteminin kullanılması, 1702/03'de de bunun gerçekleştirilebilmesi için tuğla, kiremit ve kireç sağlanmasına ilişkin buyruklar çıkmıştır. Bu tür düzenlemelerin en sıkı hükümler içerenlerinden biri 1718/19'da çıkandır. Burada evlerin yığma taş yapılması, saçakların ahşap yerine kirpi saçak biçiminde olması ve 18 parmaktan çok ileri taşmaması, hiçbir zaman iki şahnişin, yani cumbanın karşı karşıya gelmemesi, birinin ötekine göre daha aşağıda ya da yanda olmasına özen gösterilmesi gibi istekler sıralanmaktadır. Buyrultu mimarbaşına gönderilmiş ve kendisine bu kuralların bozulmasına izin vermesi durumunda canından olacağı bildiril-

miştir. Gene de konut yapımına ilişkin kuralların uygulanmasında ve bunların denetlenmesinde her zaman zorluk çekildiği anlaşılmaktadır.

4. İlk Toplu Konutlar - Osmanlı İmparatorluğu döneminde imam ve müezzin evi gibi kurum konutu (lojman) türü konutlar yapılmıştır. Ayrıca vakıflara bağlı konutlar olmuş, bunlarda vakfı kuranın çocukları ve yakınları, nazır (bakıcı), mütevelli (yönetici), cabi (kira ve zekâtları toplayan görevli) ve kâtip (yazıcı) gibi vakıf çalışanları ile müderris (öğretmen), hatib (konuşmacı), imam, müezzin, kayyım (camilerde iş gören kimse) gibi vakıfta çeşitli görevler yapan kişilerin karşılıksız oturmaları sağlanmıştır. Bu evlerin kiraya verildiği de olmuş, böylece vakfa gelir getirmeleri istenmiştir. Ödenecek kira konusunda anlaşmazlık çıkarsa aralarında bir Hassa mimarının da bulunduğu bilirkişilerin konutu yerinde görüp kirasını belirlediği bilinmektedir.

Türkiye'deki ilk toplu konut kurma girişimleri İstanbul'da olmuştur. 1870'lerde Beşiktaş'da yapılan Akaretler ile 1890'larda Taksim'de yapılan Surp Agop evleri ilk örnekler arasındadır. Bunlar özel olarak tasarlanmış planlı yapılar olduklarından mimarlara yaptırılmıştır. Dolmabahçe Sarayı'nda çalışan görevliler için yapılmış dizi evler olan Akaretler, Ermeni kökenli mimar Sarkis Balyan (1831-1899) tarafından tasarlanmıştır. Adını kiraya verilerek gelir sağlanan malya da yapılar anlamındaki akar sözcüğünden alır. Burada 66 parsel üstünde 133 konut birimi bulunmaktadır. Yerleşmede alanları 180 ile 220 metre kare arasında değişen iki ayrı büyüklükte parsel vardır, ayrıca bir de 660 metre karelik üçgen bir parsel daha bulunmaktadır. Konutlarda da küçük değişiklikler içeren iki plan tipi uygulanmıştır. Yığma taş olarak gerçekleştirilen yapıların ahşap iç döşemeleri demir putrellere (kirişlere) taşıtılmıştır.

Önce azınlık vakıfları tarafından başlatılan dizi evler ya da katevleri biçimindeki konut uygulamalarının, daha sonra Osmanlı-Türk vakıfları tarafından da benimsenip uygulandığı anlaşılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden bir başka örnek de İstanbul - Laleli'de yapılan Harikzedegân (yangından zarar görenler) katevleridir. 1918'deki bir yangında evlerini yitirenler için Mimar Kemalettin Bey (1870-1927) tarafından tasarlanan 124 konut ve 25 dükkandan oluşan bu yerleşme daha sonra Türk Hava Kurumu (Tayyare) Apartmanları adıyla anılmış, 1980'li yıllarda da yenileştirilerek Ramada Oteli'ne dönüştürülmüştür. Bu konutların parasal yükünü Evkaf Nezareti (bugünkü Vakıflar Genel Müdürlüğü) karşılamıştır. Kemalettin Bey bu kuruluş için Ankara'da yapımı 1928'de tamamlanan İkinci Vakıf Apartmanı'nı da tasarlamıştır.

III. Çağdaş Konut Tasarımı

Cumhuriyetin kurulması ve Ankara'nın başkent olmasıyla konut sorunlarının ağırlık noktası bu kente kaymıştır. Hazırlanan yasal düzenlemelerden, yapılan uygulamalardan yeni yönetimin ilk yıllardan başlayarak bu sorunu çözme arayışı içinde olduğu görülür. Bunların arasında göçmenler için bir yerleştirme bakanlığının kurulması, bugünkü Emlak ve Kredi Bankasının öncüsü olan Emlak ve Eytam Bankası gibi para sağlayıcı kurumların oluşturulması, yeni kurulacak yerleşmelere arsa bulmaya yönelik önlemlerin alınması, memurlara konut ödeneği verilmesi gibi önlemler vardır. 1920'li yıllarda kent tasarımı çalışmalarıyla ilgili olarak çıkarılan yasaların yapı üretimini özendirici maddeleri de konut sorununu çözmeye yöneliktir.

1930'lu yıllardaki akılcı-işlevci mimarlık döneminde

konutlardaki değişme daha somut biçimler almaya başlamıştır. Konutlar Batılı yaşama biçimlerinin yaygınlaşmaya başladığını gösterirler. Geleneksel yapı gereci olan ahşap yerini çağdaş donatılı beton + tuğla'ya bırakmaya başlamıştır. Evler küçülmekte, oda sayıları azalmakta, mutfak, banyo, hela gibi bölümler konutun içinde yeralmakta, bu yapılar temiz su - pis su, elektrik, havagazı, telefon gibi altyapı donanımlarına bağlanmaktadır.

Daha önce içine kapalı bir kurum olan Türk ailesi Atatürk Devrimleri'yle dışa açılmaya başlamıştır. Erkekler gibi kadınlar da çalışırlar, çocuklar daha uzun süre okulda kalırlar. Büyük aile yerini çekirdek aileye bırakmaya başlamıştır. Yapıların dış görünüşü de değişmektedir. Geleneksel konut tasarımının tanımadığı ya da az kullandığı düz çatılar, geniş teras ya da balkonlar, köşe pencereleri, yuvarlak pencere gibi öğeler kullanılmaya başlamıştır. Yeni yapı gereçlerinin sağladığı bakışık olmayan yüz düzenlemeleri uygulanmaktadır. Pencerelerden eskiyi simgeleyen kafesler kalkmakta, onların yerini giderek genişleyen cam yüzeyler ve panjur, stor, jaluzi gibi koruyucular almaktadır.

Dönemin mimarları da konut konusu üstünde önemle durmuşlardır. 1930'lu yıllarda mimar Sedat Hakkı Eldem tarafından Güzel Sanatlar Akademisi'nde kurulan Ulusal Mimarlık Seminerleri adlı ders dizisi anıtsal mimarlığın yanısıra, başta Türk evi olmak üzere sivil mimarlık yapıtlarının da araştırmaya değer olduğunu düşünerek çalışmaya başlamıştır. Konuta duyulan ilgi duygusal bir eskiye özlem düzeyinde kalmamıştır. Dönemin önde gelen mimarları düşük maliyetli işçi, öğretmen, memur konutları, köy evleri, bitişik evler, katevi tasarımları yaparak bunları yayınlamışlar, bunu bir hizmet olarak görmüşlerdir. 1940'ların başında çıkmış olan Yapı dergisi, mimarla-

rın yazdığı "Halk için evler, herkese ev - ışık hava", "Halk için evler: Ucuz sıra evler krokisi", "Bugünün evi nasıl olmalıdır" başlıklı yazılarla onlara eşlik eden çizimler yayınlamıştır. Öteki mimarlık dergilerinde de benzer yayınlara raslanır.

1. Yapı Kooperatifleri - 1930'lu yıllar konut üretimi açısından da yeni gelişmelere sahne olmuştur. Bunların en önemlisi konut maliyetlerini düşürmek amacıyla kooperatiflerin kurulmaya başlamasıdır. Türkiye'de kooperatifçiliğin başlangıcı Mithat Paşa'nın (1822-1884) Tuna valiliği zamanına kadar gider, ama asıl gelişmesi 1930'lu yıllarda olmuştur. Tarım kooperatiflerinin yanısıra, yapı kooperatiflerinin de kurulabileceği anlaşılınca 1935'de Ankara'da Bahçelievler Yapı Kooperatifi kurulmuştur. Yöneticilerle spekülasyoncuların çıkardığı çeşitli zorluklara karşın bu ilk yapı kooperatifi altyapı donanımları da içinde olmak üzere örnek bir konut yerleşmesi gerçekleştirebilmiştir.

Onu benzeri başka girişimler izlemiş, yapı kooperatiflerinin sayısı 1945'de 50'ye ulaşmıştır. Bunların 22'si Ankara'da, 8'i İstanbul'da, geri kalanları da Aydın, Adana, Antalya, Balıkesir, Burdur, Bursa, Denizli, Diyarbakır, İzmir, Erzurum, Mersin, Sivas, Tarsus ve Zonguldak'da bulunmaktadır. Ankara'daki kooperatiflerin 7'si konutlarını bitirip üyelerine dağıtmıştır. Bunlar 1936'da kurulup 1937 sonunda 57 konutu sahiplerine veren Güven Yapı Kooperatifi, 1937'de kurulan 224 ortaklı Küçük Evler Yapı Kooperatifi, 1941'de kurulan 62 ortaklı Tasarruf Evleri Kooperatifi, 1942'de kurulan ve 54 ortağını 1944'de ev sahibi yapan İş Bankası Memurları Kooperatifi ve 1942'de kurularak 60 konut yaptıran Yurt Yapı Kooperatifi'dir.

2. Devlet Konutları - Yapı kooperatifleri daha ilerki yıllarda da çoğalarak konut üretimine katkıda bulunmuşlardır. 1960'da 1750 olan konut kooperatiflerinin

sayısı günümüzde 40.000 dolayındadır. Ama onların daha iyi işlemelerini sağlayacak yasal ve parasal önlemlerin alınması hep gecikmiştir. Onların yanısıra devlet tarafından yaptırılan örnek köy ve endüstri konutları da vardır. Bunların arasında mimar Seyfi Arkan'ın Zonguldak İşçi Evleri (1935) ile Zonguldak - Kozlu Kömür İş İşçi Evleri (1936) çağdaş tasarımları ile öne çıkarlar. Etibank, Sümerbank gibi kuruluşlar da Nazilli, Hereke, Bursa, Kayseri, İzmit gibi kentlerdeki devlet üretimevi ya da işletmelerinde çalışanlar için konut yaptırmışlardır. 1940'lı yılların önde gelen bir toplu konut uygulaması Ankara'da kurulan Saraçoğlu Memur Evleri (bugün Namık Kemal) Mahallesi'dir. 1944'de çıkartılan Memur Konutları yasasına dayanılarak yaptırılan bu konutlar, o yıllarda Türkiye'de bulunan Alman mimarı Paul Bonatz (1877-1956) tarafından tasarlanmıştır. Yerleşmedeki yapılar geleneksel Türk evlerinden etkiler taşırsa da, bu yaklaşım biçimci ve yüzeysel kaldığı gerekçesiyle eleştirilmiştir.

Türkiye'de konut üretimine az da olsa bir katkı bankalardan gelmiştir. 1950'li yıllarda başta İş Bankası olmak üzere çeşitli bankalar ad çekimi yoluyla müşterilerine konut dağıtmışlardır. Bu konutlar çoğu kez küçük bir komşuluk birimi oluşturan planlı yerleşmeler biçimindedir. Bu tür küçük konutların tasarımcısı olarak adını duyuran çağdaş Türk mimarlarından biri Abidin Mortaş'dır (1904-1963). Uygulama 1960'ların sonuna doğru kaldırılmıştır.

3. İlk Önüretim Uygulaması - Cumhuriyet döneminde büyük kentler dışında kalan yerlerdeki konut gereksinimi daha çok doğal yıkımlar (afetler) sonucu sorun durumuna gelmiştir. Özellikle kırsal kesimdeki yapıların ne denli niteliksiz, hatta kimi zaman en ilkel güvenlik önlemlerinden bile yoksun olduğu, onların yer sarsıntısı, sel baskını, yangın gibi etkenler karşısındaki dayanıksızlığıyla daha iyi ortaya çıkar. Cum-

huriyet döneminde yaşanan en önemli yıkımlardan biri 1939'daki Erzincan yer sarsıntısıdır. Bu nedenle evsiz kalmış yurttaşlar için kısa sürede konut yapımına başlanmışsa da bunların tamamlanması oldukça uzun zaman almıştır. Bu çalışmalar arasında Türkiye'de önüretim (prefabrikasyon) yöntemiyle hazırlanmış ilk konutların uygulanmış olması ilginçtir. 1949'da çıkarılan özel bir yasanın sağladığı ödenekle Avusturya'dan 600 hazır ev getirtilerek bu kentte kurulmuştur.

4. Konut Üretimiyle İlgili Bakanlık - Doğal yıkımların herbiri için önceleri tek tek yasal düzenlemeler getirilirken, bir süre sonra bu gibi durumların hepsi için her zaman geçerli olabilecek önlemlerin belirlenmesi, uygulamanın da merkezdeki bir örgüt eliyle sürdürülmesi düşünülmüştür. Bunun sonucu 1958'de İmar ve İskân Bakanlığı'nın kurulmasıdır. Bu bakanlığın görevleri arasında ülke düzeyindeki konut sorununun çözülmesi için her türlü çalışmayı yapmak ve yaptırmak vardır. O da kendine bağlı yönetim birimleriyle bunu sağlamaya çalışmış, yıkımlardan sonra ev yapmanın yanısıra toplu konut, sosyal konut, gecekondu önleme bölgesi, kendi evini yapana yardım gibi uygulamalar gerçekleştirmiştir.

1980'li yıllarda Bayındırlık Bakanlığı ile birleştirilen bu bakanlığın Ankara'daki üretimevlerine de değinmek gerekir. Bunlar 1968'de Lodumlu'da, 1969'da Etlik'de kurulmuştur ve önüretim yöntemiyle ahşap ve hafif beton konutlar üretmektedirler. Günde 7 konut kapasiteyle işe başlayan üretimevleri, ivedilik gerektiren durumlarda bunu 20'ye çıkarabilmektedirler. Ayrıca ellerinde yedek konut biriktirimi de bulunmaktadır. 1968-1972 yılları arasında 8.069'u ahşap, 5270'i hafif beton olmak üzere toplam 13.879 konut üretilmiş, bunların da 12.057'sinin kurulması tamamlanmıştır. Eldeki üretim fazlası milli eğitim ve milli savunma amaçlı yapılar için kullanılmıştır. Hatta Ge-

diz'de bu yöntemle yapılmış bir de cami vardır.

5. Gecekondular - Konut sorununun en önemli dışavurumu kuşkusuz gecekondular olmuştur. Bunlar kırsal kesimden gelenlerin kentlerin kıyısında kurduğu konut yerleşmeleridir. Çoğunluğu hazinenin olmak üzere başkasına ait topraklar üstünde, yasal süreçler izlenmeden, sağlıksız, hatta güvenlik koşullarından yoksun bir biçimde çabucacık kurulan bu yapılarda doğal olarak tasarımdan sözedilemez. Gecekonduların 1930'lu yıllarda önce Ankara çevresinde ortaya çıkmaya başladığı anlaşılmaktadır. 1934'de dönemin İçişleri bakanı bu yerleşmelerden "üçüncü Ankara" diye sözetmektedir. II. Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra gecekondular hızla çoğalmış, başta İstanbul ve İzmir olmak üzere öteki kentlerin çevresinde de ortaya çıkmaya başlamıştır.

Gecekondulara karşı tek tepkinin onları yasaklamak, yapılmış olanları da yıktırmak olduğu söylenirse de, bunun gerçeği yansıtmadığı bilinmelidir. Çıkarılan yasal düzenlemeler getirdikleri yasakların, yıkım kararlarının yanında, çoğu çeşitli nedenlerle uygulanamamış da olsa, sağlıksız konutların yapılmamasını, bu nitelikteki yerleşmelerin oluşmamasını sağlamak amacıyla ucuz konut yapımını özendirecek önlemler de içermişlerdir. Kaldı ki gecekonduları kaçak olmaktan çıkaran, onları üretenleri bağışlayıp tapu sahibi yapan yasal düzenlemelerin sayısı çok daha fazladır. 1945'de Emlak ve Eytam Bankası Emlak ve Kredi Bankası'na dönüştürülmüş, bu amaç doğrultusunda çalışacak başka bankalar da kurulmuştur. 1948'de çıkan ve "Mavi Çizgi Haritası" adıyla bilinen yasa, yapı yapmayı özendirici, ucuz kredi sağlamaya yönelik hükümler içermektedir. Başta Ankara olmak üzere yerel yönetimlere kentlerin çevresindeki hazine topraklarından gereksinim sahiplerine arsa sağlamak, onlar için yerleşim planları hazırlamak gibi yetkiler verilmiştir.

6. Yenimahalle - Yukarda sözü edilen önlemlerin en önemli sonucu 1950'li yılların başından sonra Ankara'da Yenimahalle'nin kurulması olmuştur. 1947-1951 yılları arasında yapılan 391 konutluk Birinci Levent ile 1951'de biten 413 konutluk Koşuyolu yerleşmeleri de İstanbul'dan örneklerdir. Emlak Kredi Bankası 1954'de Diyarbakır'da da 82 konutluk bir yerleşme kurmuştur. Bu yerleşmelerin ortak özelliği, hepsinin bahçe içindeki tek ya da bitişik evlerden oluşmasıdır. 1950'li yılların ortasında ise çok katlı konutların, yani katevlerinin (apartmanların) yapılmasına olanak veren yasal düzenlemeler yürürlüğe girmiştir. İstanbul'da yapımına 1956'da başlanarak 1960'da bitirilen 345 konutluk 4. Levent yerleşmesi bu tür konutlar da içermektedir. Levent yerleşmeleriyle konutların tasarımı Türk mimar ve kent tasarımcısı Kemal Ahmet Aru tarafından yapılmıştır.

7. Kat Mülkiyeti Yasası - Ama Emlak Kredi Bankası'nın katevlerden oluşan en önemli girişimi İstanbul'daki Ataköy olmuştur. Yapımına 1957'de başlanan, konutları da aşama aşama bitirilip gereksinim sahiplerine dağıtılan bu yerleşmenin 618 konutluk ilk bölümü 1961'de bitirilmiştir. Yerleşmenin ve konutların tasarımı mimar Ertuğrul Menteşe yönetimindeki bir büroda yapılmıştır. Emlak Kredi Bankası'nın bu çalışmaları ülke düzeyindeki konut gereksinimini karşılamaktan çok uzak olduğu, konutların gereğinden büyük, hatta lüks yapıldığı, gerçek gereksinim sahiplerinin alım gücünün çok üstünde maliyetlerinin olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir. Görevlerinden biri spekülasyonu önlemek olan bankanın kendisinin bu yoldan kazanç sağladığı da ileri sürülmüştür.

Konut sorununa çözüm getirme çalışmalarından biri de 1965'de çıkarılan kat mülkiyeti yasasıdır. Bu yasa Medeni Kanun (Yurttaşlık Yasası) ile getirilmiş kimi sınırlamaları kaldırarak, birden çok kişiye aynı

arsa üstünde bulunan bir katevinde daire sahibi olma olanağı vermektedir. Yasa bu tür konutların yapımından çok onların nasıl yönetileceğine ilişkin kurallar içerdiği için konut üretimini doğrudan etkileyici bir yasa sayılmaz. Ama yeni konut sahibi olma biçimi bu tür konutların çoğalmasına neden olmuştur. Büyük kentlerde görülen yap-satçılık biraz da bu yasanın bir sonucudur. Bir yapıyı ortaklaşa kullanmanın getirdiği kolaylık ve ucuzluk da katevleşme sürecini hızlandırmıştır. Tek girişimcilerin yanında büyük şirketlerin de bu alana yönelerek konut üretimine katıldığı görülmektedir. Mimar Aykut Mutlu yönetiminde gerçekleştirilen MESA konutları buna örnek olarak gösterilebilir.

8. Batıkent- Hem arsaların ucuzluğu, hem de büyük kentlerdeki gürültü, kirlilik, sıkışıklık gibi kimi sorunlardan uzaklaşma isteği, konut yerleşmelerini büyük merkezlerden uzakta kurmaya götürmüştür. Bunlar başka ülkelerde uygulanan "uydu kent" niteliğinde yerleşmeler değildir. Başka bir deyişle, büyük kentlerin nüfusunu hafifletmeye yarayan, kendi kendine yetebilen, yani içinde yaşayanlara çalışma, eğitim, sağlık, eğlence-dinlence olanakları sağlayan yerleşmeler değildir. Tam tersine, iş ve çalışma, hatta aralarında eğitim ve dinlencenin de bulunduğu öteki hizmetler açısından büyük kentlere bağımlı, onları nüfus bakımından yükleyen, daha çok "uyku kenti" olarak nitelendirilen banliyö yerleşmeleridir. Ankara'da başlatılan Batıkent uygulaması bunu değiştirmeye yönelen bir örnektir.

Ankara Belediyesi, bu kentteki düzenleyici (nazım) plan bürosunun başkenti batı yönünde geliştirme önerisi uyarınca 1974'den sonra kamulaştırmalara başlamıştır. O zamanki adı Akkondu Projesi olan Batıkent'in kurulacağı toprakların kamulaştırılması 1978'de bitirilmiş, 1979'da da planı hazırlanarak İmar

ve İskân Bakanlığı'na onaylatılmıştır. Ankara Belediyesi'nin projeyi bir kooperatifler birliği eliyle yürütmeyi kararlaştırması üzerine, onun da ortakları arasında bulunduğu Batıkent Konut Üretim Yapı Kooperatifleri Birliği, ya da kısa adıyla KENT-KOOP kurulmuştur. 1980'de 40 deneme konutu yapılmış, 1981'de de ilk tapular dağıtılmıştır. 1988'e kadar on bir binden çok konut bitirilerek sahiplerine verilmiştir. Kuruluşu tamamlandığı zaman 300.000 kişilik bir nüfusu olacağı tasarlanan Batıkent'de 60.000 konut yapılması düşünülmektedir. 10 milyon metre karelik bir alanda kurulacak yerleşmede kreşler, ilkokullar, lise ve uğraş okulları, ana-çocuk sağlığı merkezleri, sağlık ocakları ve 650 yataklı bir sayrılarevi yapılması da planlanmaktadır. Tasarı Yenimahalle'den sonra Ankara'da uygulanan en büyük planlı konut yerleşmesi olacaktır.

Bütün bunlara neden olan gecekondu da ilk çıktığından bu yana evrim geçirmiştir. Bunun bir nedeni belediye sınırlarının genişletilerek bu yerleşmelere ulaşım ve altyapı hizmetlerinin götürülmesi, gecekondu sahiplerine tapu verilerek onların yasallaştırılmasıdır. Gecekondu artık derme çatma yapı gereçleriyle yapılan, başkasının arsası üstünde, konu komşunun imecesiyle üretilivermiş baş sokulacak bir barınak değildir. Arsasına para verilen, düşük nitelikli de olsa yapı gereçlerini piyasadan sağlayan, bunların biraraya getirilmesi için belli bir bilgi düzeyindeki ustalara gerek duyan, içinde üretenin kendi değil, kiracıların oturduğu yapılara dönüşmüştür. Katevleşme süreci de gecekondu üretimini etkilemiştir. Az katlı yapılar yerlerini çok katlı olanlara bırakmak üzere yıkılırlarken, bu iş çok özenli bir biçimde yapılmakta, böylece kapı, pencere, küvet, lavabo gibi kimi yapı gereçleri ile donatı öğeleri daha sonra gecekondularda kullanılmaktadır.

Kentlerdeki ilk kuşak gecekondular bugün yerini

katevlerine bırakmıştır. Denetim altına alınmamış olduğu için de gecekondu kolay kazanç sağlanan bir spekülasyon alanı olmuştur. Orada oturanlar devlete, yerel yönetimlere vergi vererek çeşitli hizmetlerden yararlanmak yolunu seçeceğine, konut gereksinimlerini sömürerek haksız kazanç sağlayanlara haraç vermeyi yeğlemektedir. Gecekondulaşma sürecini Türkiye'ye özgü bir kentleşme biçimi olarak yorumlama olanağı vardır belki. Ama unutmamak gerekir ki, eğitim ve sağlık yapılarına, oyun-spor, eğlence-dinlence kuruluşlarına yer ayırmayan, yeşil alan, park, bahçe gibi şeyleri aklının ucundan bile geçirmeyen, altyapı donanımlarını hiç düşünmeyen bu sağlıksız yerleşmelere, bu hizmetlerin sonradan götürülmesi çok daha pahalıya malolmaktadır. Bu donanımlardan yoksun insanların yarattığı ve yaratacağı sorunlar toplumbilimcilerin konuları içine girer. Burada bunların hem kentsel, hem de ekonomik yaşamı etkileyen birinin anımsatılmasıyla yetinilecektir, o da bu yerleşmelerdeki yaygın kaçak elektrik ve su kullanımıdır. Kentlerin hızlı büyümesi ve sınırlı teknik olanaklar yerel yönetimlerin bu hizmetleri her yere götürmesini engellemekte, bu tür hizmetleri pahalı bulan kişiler de onlardan kaçak olarak yararlanma yollarına başvurmaktadır. Bu özellikle büyük kentlerde önemli bir sorun boyutundadır.

9. *Evlerin Planı* - Bugün Türkiye'de tek, ikiz, bitişik (sıra) evler; tek katlı, iki katlı, çok katlı, dupleks ya da tripleks (çok katlı bir yapı içinde iki ya da üç katlı konut dairelerinin bulunması) gibi en bilinenler başta olmak üzere çağdaş mimarlığın tanıdığı her türlü düzenleme ve yerleştirme biçimi kullanılmaktadır. Konuyu bitirmeden konutların iç düzenlemelerine de değinmek gerekir. Türkiye'de konutların büyük bir bölümü hâlâ mimar olmayan kişiler tarafından üretilmektedir. Bu da onların iç düzenlenmelerinde çağdaş tasarım ilke-

lerinden çok alışkanlıkların, doğruluğu tartışmalı değer yargılarının egemen olduğu anlamına gelir. Konut planları çoğu kez onu kullananların isteklerinden, gerçek gereksinmelerinden yola çıkılarak yapılmazlar. Bu da kullanım zorlukları, zorlamalar, yanlışlıklar getirmekte, kullanılmayan alanlara, gereksiz koridorlara, anlamsız girinti çıkıntılara yolaçmakta, kendi içlerinde ve birbirleri arasında tutarsızlıklar bulunan mekânlar ortaya çıkarmaktadır.

Evin içindeki mekânların konumları da yaşam biçimleri ya da kullanma alışkanlıklarına dayanmamaktadır. Başka konutlara, çoğunlukla da konut kullanışı Türkiye'dekinden çok farklı Batılı tasarımlara öykünen planlar bilinçsizce uygulanmaktadır. Yapıların düzenlenişi gereksinmelerden çok yapım yöntemine, yani taşıyıcı sisteme göre ayarlanmaktadır. Bu da kullanışsız evler, işlevleri birbiriyle kesişen, hatta birbirini engelleyen konutlar yaratmaktadır. Yasal kurallar, sosyal konut standartları da çoğu kez çok çocuklu, büyükanne ve babalarla, kardeşlerle oturmak zorunda olan ortalama bir Türk ailesinin yaşayışına uygun değildir. Buna karşılık kullanıcıların da konutlarından en iyi biçimde yararlandığını söylemek zordur. Bugün evlerin büyük bir çoğunluğunda konukların ağırlandığı bir oda bulunmakta, yalnız konuklar geldiği zaman açılan bu oda başka zamanlarda hiçbir biçimde kullanılmamaktadır. Eskiden yeniye, kırsaldan kentsele geçiş aşamasına özgü bu tür davranışlar ne kadar azalırsa, konutların planları da o kadar akılcı ve kullanışlı olacaktır.

Doğal olarak mimarlar tarafından tasarlanan, başarılı konut düzenlemelerini bunların dışında tutmak gerekir. Bunlardan birine örnek Ankara'da gerçekleştirilmiş olan OR-AN sitesi konutlarında uygulanan planlardır, tasarımcısı mimar Şevki Vanlı'dır. Mimar Sedat Hakkı Eldem Türk evlerinden esinler taşıyan çok

sayıda köşk ve yalı tasarlamıştır. Geleneksel konutları çağdaş yaşama uyarlama çalışmaları arasında, özellikle dar gelirlileri gözönüne alan başarılı biri Altuğ Çinici ile Behruz Çinici tarafından Çorum'da tasarlanan 1000 Evler konut yerleşmesidir. 1991 yılında Kültür Bakanlığı "Gelenekten Geleceğe Evimiz" adlı bir proje yarışması düzenlemiştir. Bununla kentleşen kırsal nüfusu yabancılaşma ve yozlaşmadan elden gelen en uzak tutacak örnek konut planlarının tasarlanması istenmiştir. Ama bu tür yaklaşımların her zaman sağlıklı sonuçlar vermeyeceğini, geleneksel ya da kırsal konutları çağdaş yaşama biçimlerine uyarlamanın yanıltıcı sonuçlar verebileceğini unutmamak gerekir.

Özetlenecek olursa, Türkiye'deki yapı üretimi içinde önemli bir yeri olan konutların çok az bir bölümü böyle bir şeyi yetkin bir biçimde gerçekleştirebilecek olan mimarlar tarafından yapılmakta, büyük bölümü mimar olmayanların elinden çıkmaktadır. Bu da yapı ölçeğinde mekân ilişkilerinden kent ölçeğindeki yanlış yerleştirmelere kadar konutları olumsuz yönde etkilemekte, her gün çevrede görülen çirkin, kullanışsız, hatta sağlık ve güvenlik koşullarından yoksun yapıların çoğalmasına yolaçmaktadır.

Öyle değilmiş gibi gözükse bile konut işlevleri de değişirler. Toplumsal, ekonomik, kültürel değişmenin yanısıra, teknolojik değişmeler de onu etkiler. Bugün çamaşır makinası, elektrik süpürgesi, buzdolabı, fırın gibi araçlar artık her evin demirbaş eşyaları arasında sayılmaktadır. Çağdaş bir konutta radyo, televizyon, telefon, teyp, video gibi iletişim araçları için de yer ayırmak gerekmektedir. Evlerde çeşitli mobilyalar kullanılmaya başlanmıştır. 1970'lerin başındaki petrol bunalımının, 1990'ların başından beri de uygulanmasına başlanan doğal gazın gösterdiği gibi, ısıtma, havalandırma, soğutma alanlarındaki her yenilik ya da

geri dönüş konutları da etkilemektedir.

Konutlar genellikle içe dönük yapılar olurlar, başka bir deyişle, dış görünüş çok önemli değildir. Bu geleneksel Türk evlerinde de böyle olmuştur. Dıştan sağır duvarlı, kapalı pencereli, bakımsız görünüşlü bu evlerin içine girildiği zaman aydınlık, temiz, pırıl pırıl bir çevre ile karşılaşılır. Günümüz konutları da biraz böyledir, dış görünüşleri birbirine benzeyen, hiçbir özelliği, kişiliği olmayan katevlerinin içindeki konutların herbiri ayrı bir dünyadır. Onun için bu yapıları dış görünüşlerine bakarak yargılamak yanlış sonuçlar verebilir. Ama konutların iç düzenlemelerinin yanlış kurulması, çirkinlikten öteye araç, gereç, zaman, yer, parasal olanak, enerji savurganlığı anlamına gelmektedir. Bunun aşılması için bu savurganlıkla yitirilenlerin tasarım için ödenecek ücretten kat kat fazla olduğunu anlayacak toplum bilincinin oluşması gerekir. Konut tasarım ve üretimi de o zaman ciddiye alınarak yapılan bir iş durumuna gelir, gerçek anlamıyla mimarların uğraş alanı içine girmiş olur.

Türk Kent Düzenlemesi Tarihi Açısından Önem Taşıyan Dönemler
(ve yaklaşık tarihleri)

Anadolu Dışında

[Göktürkler	552 - 745]
Uygurlar	744 - 840
Karahanlılar	840 - 1077
Gazneliler	962 - 1187
Büyük Selçuklular	1040 - 1194
İlhanlılar	1256 - 1344
Timuroğulları	1370 - 1512
Babürlüler	1525 - 1862

Anadolu'da

Anadolu Selçukluları ile Osmanlılar	1071-1920
Kentlerin Türkleşmesi dönemi	11.-15.yüzyıl
Anadolu Beylikleri	1200 - 1600
Osmanlı Türk kentleri dönemi	16.-19.yüzyıl
Lale Dönemi	1720-1740
Kent düzenlemesinde çağdaşlaşma:	
(Planlı kent tasarımları dönemi	1800-1990
Osmanlı İmparatorluğu	
III. Selim dönemi	1789 - 1808
II. Mahmut dönemi	1808 - 1839
6. Daire dönemi	1850 - 1870
İhtisap Nezaretinin süreği olan dönem	1855 - 1867

Islahat-ı Turuk Komisyonu dönemi	1866 - 1869
Nümune Dairesinin tüm İstanbul'u kapsaması için çalışılan dönem	1867 - 1876
Yeni örgütlenme dönemi	1876 - 1879
Buyurganlık dönemi	1879 - 1908
Ebniye yasası	1882 - 1928
II. Meşrutiyet Dönemi	1908 - 1923
1. aşama	1908 - 1912
2. aşama	1912 - 1923
Türkiye Cumhuriyeti	
Plansız dönem	1920 -1960
Ebniye yasasının geçerli olduğu dönem	1920 - 1928
Ankara İmar Müdürlüğü Dönemi	1928 - 1940
Yabancı kent tasarımcıları	1930 - 1950
İmar Planları Dönemi	1940 - 1956
Yeni İmar Yasası Dönemi	1956 - 1960
Planlı Dönem	1960 - 1994
I. Beş Yıllık Dönem	1963 - 1967
Metropoliten Plan Büroları	1965 - 1984
II. Beş Yıllık Dönem	1968 -1972
III. Beş Yıllık Dönem	1973 -1977
IV. Beş Yıllık Dönem	1978 - 1983
Çelişkili Uygulamalar Dönemi	1980 - 1990
V. Beş Yıllık Dönem	1985 - 1989
VI. Beş Yıllık Dönem	1990 - 1994

BİBLİYOGRAFYA

Kent Düzenlemesi

Sevgi AKTÜRE, 19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti - Mekânsal Yapı Çözümlemesi, Ankara, 1981.

Orhan ALSAÇ, Şehircilik Bakımından İmarla İlgili Mevzuatımız ve Başka Memleketler Mevzuatile Mukayesesi, İstanbul, 1958.

Kemal Ahmet ARU, Yayalar, Taşıtlar, Şehir Dokusunda Yeni Ulaştırma Düzenleri, İstanbul, 1965.

Tekin AYDIN, Anadolu'da İnsan Toplulukları ve Yerleşme İlkeleri Üzerine Bir Deneme, İstanbul, 1964.

Tekin AYDIN, Ülke Düzenleme İlkeleri ve Yerleşme Sistemleri, İstanbul, 1968.

Kayhan Bakan / Güzin Konuk, Türkiye'de Kentsel Dış Mekânların Düzenlenmesi, Ankara, 1987.

İlhan BAYHAN, Şehir Planlaması, İstanbul, 1969.

Mustafa CEZAR, Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977.

Mustafa CEZAR, Tipik Yapılariyle Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi, İstanbul, 1985.

Mustafa CEZAR, XIX. Yüzyıl Beyoğlusu, İstanbul, 1991.

Ayten ÇETİNER / Hande SUHER, Türkiye'de İmar Yönetmelikleri ve Şehircilik Planlama Çalışmaları Konusunda Bir Araştırma, İstanbul, 1971.

Serim DENEL, Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekânlarda Değişim ve Nedenleri, Ankara, 1982.

Osman Nuri ERGİN, Türk Belediyecilik ve Şehircilik Tarihi Üstüne Seçmeler, (hazırlayan: Selahattin Yıldırım), İstanbul, 1987.

Cevat GERAY, Şehir Planlamasının Başlıca Tatbik Vasıtaları, Ankara, 1960.

Orhan GÖÇER, Ülke Planlama Çalışmaları İçinde Gelişme Aksları, İstanbul, 1972.

Tamer GÖK, Kent Planlama İle İlgili Yasal Kurallardan Seçmeler, Ankara, 1980.

Tamer GÖK (der.), Türkiye'de İmar Planlaması, Ankara, 1980.

Sümer GÜREL, Kent Planlamasına Giriş ve Çevre Kavramı, Ankara,

1970.
Eyüp G. İSBİR, Şehirleşme ve Meseleleri, Ankara, 1986.
Cahit KAYRA, Eski İstanbul'un Eski Haritaları, İstanbul, 1990.
Ruşen KELEŞ, Kentbilim İlkeleri, Ankara, 1976.
Ruşen KELEŞ, 100 Soruda Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu, İstanbul, 1983 (1972).
Ruşen KELEŞ, Kentbilim Terimleri Sözlüğü, Ankara, 1980.
Ruşen KELEŞ, Kentleşme ve Konut Politikası, Ankara, 1984.
Ruşen KELEŞ, Kentleşme Politikası, Ankara, 1990.
Ahmet KESKİN, Ulaşım ve Şehirsel Yerleşme İlişkileri Üzerine Bir Araştırma, İstanbul, 1975.
Cengiz ORHONLU, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskân Teşebbüsü, İstanbul, 1963.
Cengiz ORHONLU, Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar, derleyen: S. Özbaran, İzmir, 1984.
İlber ORTAYLI, Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği, İstanbul, 1985.
Gündüz ÖZDEŞ, Şehirciliğe Giriş ve Toplum Ölçeği, 2. baskı, 1972.
Ziya PAYZIN, Türkiye'de Yerleşim Sorunları ve Bölgeler Arası Dengesizlikler, Ankara, ty (1968?).
İhsan SEZAL, Şehirleşme, İstanbul, 1992.
Faruk SÜMER, Eski Türklerde Şehircilik, İstanbul, 1984. ,
Önder ŞENYAPILI, Kentlileşen Köylüler, İstanbul, 1978.
Tansı ŞENYAPILI, Ankara Kentinde Gecekondu Gelişimi: 1923-1960, Ankara, 1985.
Ergun TANERİ, Bölge Planlaması, İstanbul, 1978.
Gönül TANKUT, Bir Başkentin İmarı - Ankara : (1929-1939), Ankara, 1990.
Uğur TANYELİ, Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11. - 15. yüzyıl), İstanbul, 1987.
İlhan TEKELİ, Planlama ve Ülkesel Fiziki Planlama Üzerine, Ankara, 1971.
İlhan TEKELİ, Türkiye'de Kentleşme Yazıları, Ankara, 1982.
İlhan TEKELİ / Selim İLKİN, Bahçelievlerin Öyküsü, Ankara, 1984.
Barlas TOLAN, Büyük Kent Sorunlarına Toplu Bir Bakış, Ankara, 1977.
Necdet TUNÇDİLEK, Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi, İstanbul,

1986.
E. TÜMERTEKİN, Türkiye'de Şehirleşme ve Şehirsel Fonksiyonlar, İstanbul, 1973.
Cavit Orhan TÜTENGİL, 100 Soruda Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları, (3. baskı), İstanbul, 1979.
Erol ÜNAL, İmar Planlama Uygulama, Ankara, 1989.
Fehmi YAVUZ, Ankara'nın İmarı ve Şehirciliğimiz, Ankara, 1952.
Fehmi YAVUZ, Şehircilik, Ankara, 1962.
Fehmi YAVUZ / Ruşen KELEŞ / Cevat GERAY, Şehircilik: Sorunlar, Uygulama ve Politika, (2. Baskı), Ankara, 1978 (1973).
Fehmi YAVUZ / Ruşen KELEŞ, Çevre Sorunları, Ankara, 1983.

Konut mimarlığı

Zahide Akkoyunlu, Geleneksel Urfa Evlerinin Mimari Özellikleri, Ankara, 1989.
Mahmut AKOK, Ankara'nın Eski Evleri, Ankara, 1951.
Orhan ALSAÇ, Mesken Kanunu Hazırlıkları, Ankara, 1963.
Üstün ALSAÇ, Türkiye'deki Mimarlık Düşüncesinin Cumhuriyet Dönemindeki Evrimi, Trabzon, 1976.
Anonim, Gelenekten Geleceğe Evimiz Proje Yarışması, Ankara, 1992.
Ayda AREL, Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar, İzmir, 1982.
N. ATASOY, İbrahim Paşa Sarayı, İstanbul, 1972.
Perihan BALCI, Eski İstanbul Evleri ve Boğaziçi Yalıları, İstanbul, 1980.
Cengiz BEKTAŞ, Kuşadası Evleri, İstanbul, 1987.
Cengiz BEKTAŞ, Bahadağ Evleri, İstanbul, 1987.
Cengiz BEKTAŞ, Tirilye Evleri, İstanbul, 1987.
Cengiz BEKTAŞ, Şirinköy Evleri, İstanbul, 1987.
Celile BERK, Konya Evleri, İstanbul, 1951.
B. BİLGİN, Geçmişte Yıldız Sarayı, İstanbul, 1988.
Necibe ÇAKIROĞLU, Kayseri Evleri, İstanbul, 1952.
Altuğ ÇİNİCİ / Behruz ÇİNİCİ, Çorum - Orta Anadolu'da Bir Toplu Konut Uygulaması İçin Ülke-Bölge-Kent Ölçeklerinde Çalışmalar, Ankara, 1973.
Sedat Hakkı ELDEM, Köçeoğlu Yalısı Bebek, İstanbul, 1967.

Sedat Hakkı ELDEM, Türk Evi Plan Tipleri, 2. baskı, İstanbul, 1968 (1955).

Sedat Hakkı ELDEM, Köşkler ve Kasırlar I-II, İstanbul, 1969-1973.

Sedat Hakkı ELDEM / Feridun Akozan, Topkapı Sarayı - Bir Mimari Araştırma, İstanbul, 1982.

Sedat Hakkı ELDEM, Türk Evi I-II-III,İstanbul, 1984-1986-1988.

Doğan ERGİNBAŞ, Diyarbakır Evleri, İstanbul, 1953.

İlhan ERONAT, Türkiye'de Konut Sorunu ve Politikası, Ankara, 1977.

Lami ESER, Kütahya Evleri, İstanbul, 1955.

Mesut EVREN, Türk Evinde Çıkma, İstanbul, 1959.

F. EZGÜ, Yıldız Sarayı Tarihçesi, İstanbul, 1962.

Çelik GÜLERSOY, Hidivler ve Çubuklu Kasrı, İstanbul, 1985.

Çelik GÜLERSOY, Dolmabahçe Sarayı, İstanbul, 1987.

Vacit İMAMOĞLU, Geleneksel Kayseri Evleri, Ankara, 1992.

Ruhi KAFESÇİOĞLU, Orta Anadolu'da Köy Evlerinin Yapısı, İstanbul, 1949.

Ruhi KAFESÇİOĞLU, Kuzey-Batı Anadolu'da Ahşap Ev Yapıları, İstanbul, 1955.

Haşim KARPUZ, Türk İslâm Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri, Ankara, 1984.

H. KOEPF, Boğaziçi Köşkleri, İstanbul, 1986.

Eyüp A. KÖMÜRCÜOĞLU, Ankara Evleri, İstanbul, 1950.

Önder KÜÇÜKERMAN, Kendi Mekânının Arayışı İçinde Türk Evi, (1978'de basılan Anadolu'daki Geleneksel Türk Evinde Mekân Organizasyonu Açısından Odalar adlı yapıtın 2. baskısı), İstanbul, 1985.

Sabri ORAN, Orta Anadolu Köylerinde Aile Tarım İşletmesi Binaları, İstanbul, 1954.

Rıfat OSMAN, Edirne Evleri ve Konakları, sunan: A. Süheyl Ünver, 2. baskı, İstanbul, 1983 (1976).

Rıfat OSMAN, Edirne Sarayı, yayınlayan: A. Süheyl Ünver, Ankara, 1989.

Orhan ÖZGÜNER, Köyde Mimari - Doğu Karadeniz, Ankara, 1970.

Ziya PAYZIN, Milli Saraylarımızın Temel Sorunları, Ankara, 1977.

Ziya PAYZIN, Milli Saraylar Restorasyonu Master-Plan Ön Çalışmaları, Ankara, 1977.

Necdet SAKAOĞLU, Divriği'de Ev Mimarisi, İstanbul, 1978.

Friedrich SARRE, Konya Köşkü, çeviren: Şahabeddin Uzluk, Ankara, 1967.
Metin SÖZEN, Devletin Evi Saray, İstanbul, 1990.
Necati ŞEN, Rize'den Beş Ev, İstanbul, 1967.
Hasan ŞENER, Alanya'da Geleneksel Konutlar, İstanbul, 1984.
H. TEZCAN, Köşkler (Topkapı Sarayı Müzesi I), İstanbul, 1978.
Pars TUĞLACI, Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi, İstanbul, 1981.
H. TUNCAY, Çinili Köşk (Topkapı Sarayı Müzesi: 4), İstanbul, 1980.
Leman TOMSU, Bursa Evleri, İstanbul, 1950.
Yılmaz TOSUN, Milli Mimarimizde Kula Evleri, İzmir, 1968.
M. Ç. ULUÇAY, Manisa'daki Saray-ı Amire ve Şehzadeler Türbesi, İstanbul, 1941.
İ. YÜCEL / S. ÖNER, Dolmabahçe Sarayı, (yer ve tarih belirtilmemiş, TBMM Vakfı yayını).

Bahçe mimarlığı

Sedat Hakkı ELDEM, Türk Bahçeleri, İstanbul, 1976.
Gönül Aslanoğlu EVYAPAN, Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri, Ankara, 1972.
Gönül Aslanoğlu EVYAPAN, Tarih İçinde Formel Bahçenin Gelişimi ve Türk Bahçesinde Etkileri, Ankara, 1974.